

ציונים וציונות באיטליה בעידן תהפוכות: 1936–1948

מבוא; א. שנות האפליה והדיכוי (1938–1940); ב. שנות הרדיפות וחבלי השחרור (יוני 1940 – מאי 1945); ג. שנות השיקום ועידן התקומה (מאי 1945 – מאי 1948)

מבוא

ניצניה הראשונים של הציונות נראו באיטליה בשלהי המאה שעברה, שעה שנתפרסמו בעיתונות הידיעות הראשונות בדבר כינוסו הקרוב של הקונגרס הציוני בבאזל. בקונגרס עצמו לא השתתפה נציגות של יהודי איטליה. אך נושאי הדיונים שהתנהלו וההחלטות שנתקבלו גרוננו בהרחבה בשני כתבי העת היהודיים שיצאו לאור בתקופה ההיא בשפה האיטלקית. עיתונם של יהודי טרייסטה, *Il Corriere Israelitico*, פרסם כתבות מפורטות למדי מדיוני הקונגרס, פרי עטו של סטודנט יהודי יליד טרייסטה שנכתב במעמד. כמו כן פרסם העיתון דברי פרשנות מאת דנטה לאטס (Dante Lattes), רב צעיר שבימים אלה עדיין ישב בליורנו, אך כבר נמנה עם הסופרים הקבועים של עיתון זה.¹ לאטס גילה מלכתחילה יחס אוהד ביותר לרעיונות של התנועה החדשה, בהם ראה ביטוי להמשכיות היסטורית, תרבותית ולאומית, של עם ישראל; בנוסף להיות תנועה זו ארגון פוליטי המציע פתרון מעשי לבעיה של המוני היהודים הנרדפים במזרח אירופה. מנגד, גקט כתב העת *Il Vessillo Israelitico*, שיצא לאור ב־Casal Monferrato שבמחוז פיימונטה, עמדה מסתייגת לחלוטין מן הרעיון הציוני בכלל ומהעלאתו בקרב יהודי איטליה בפרט. העיתון, שהיה בטאונם של בני הדור הראשון והשני לקבלת האמנציפציה, ראה ברעיון הציוני משום התכחשות לאידיאלים של שילוב היהודים בחברה הסובבת, שזה לא כבר פתחה בפניהם את שעריה לאחר שנים ארוכות של מאבק. כמו כן לא הסתירו עורכי העיתון את החשש, כי תמיכה ברעיון הציוני עשויה להתפרש כביטוי של רפיפות זיקתם של היהודים אל הארץ שבה הם יושבים, שהיא מדינתם האחת והיחידה, והדבר עלול לעורר מגמות אנטישמיות הרוחשות עדיין מתחת לפני השטח.

בשנים שבהן נתקיימו הקונגרסים הציוניים הראשונים עשה באיטליה לסירוגין,

1. כעבור שנים אחדות נתמנה לאטס לרבה של קהילת טרייסטה ואף הצטרף אל מערכת העיתון שיצא לאור בעיר זו שהייתה עדיין שייכת לקיסרות האוסטרו-הונגרית.

מיוני 1897 ועד אוגוסט 1899, צעיר יהודי יליד קושטא, יוסף מרקו ברוך (Marcou Baruch) שמו, אשר ניהל תעמולה ציונית נלהבת ברוב הקהילות העיקריות.² ביוזמתו, וכן בהשתדלות דנטה לאטס, השתתף הרב יוסף סונינו (Giuseppe Sonino) בקונגרס הציוני השני כציר מטעם ציוני איטליה. מן הדברים שנשא הרב בקונגרס וכן מן ההחלטות שנתקבלו לאחר מכן בכנס הראשון של ציוני איטליה שנתקיים באנקונה בספטמבר 1900, עולה שהציונות נחפסה באותה תקופה בידי תומכיה כתנועה פילנתרופית מעיקרה, תנועה שיעודה לסייע "בהשגת האמנציפציה של הפרולטריון היהודי הסובל עדיין מרדיפות, ולהפיץ את האידיאל של החינוך המוסרי והחברתי של היהודים". עקרונות אלה, השאובים מעולם המושגים של תנועת ההשכלה המערב אירופית, חוזרים ועולים כעבור שנה בנאומים שנשא ובהחלטות שנתקבלו בכינוס השני של ציוני איטליה, שנתקיים במדינה באוקטובר 1901 (ושכמהלכו הוחלט בין השאר על ייסוד 'פדרציה ציונית איטלקית'). עם זאת, נשמעו גם קולות אחרים, בעיקר מעל דפי ה'*Corriere Israelitico* ועל פי רוב מפיו או מפרי עטו של דנטה לאטס, לפיהם יש להבין את הציונות כ"קול קורא לשיבה אל היהדות", כאמצעי "לעורר את היהודים מן התרדמה שבה הם שקעו", וכתנועה שתוביל אותם, אמנם בהדרגה ובאיטיות, לידי הקמת מדינה משלהם בארץ האבות, שתפקידה ההיסטורי יהיה לשמש מרכז רוחני לעם כולו.³

בתחילת המאה נחקצו כפירנצה סביב בית המדרש לרכנים קבוצת צעירים, שבהשפעת מורם הרב ש"ה מרגוליס,⁴ הפיחה רוח חדשה בחקר השפה העברית והתרבות היהודית ובהפצת הידע בכלל מקצועות היהדות באיטליה. ביוזמת הרב מרגוליס הוחל ב־1904 בפרסום דו־ירחון למדעי היהדות, *Rivista Israelitica*, ראשון מסוגו באיטליה, שבו הדפיסו חוקרים צעירים כמשה דוד קאסוטו, אליה ש' הרטום ודוד פראטו, את עבודותיהם המדעיות הראשונות. כעבור שלוש שנים התרחב החוג ונוסדה אגודת Pro Cultura, אשר עשתה להפצת הידע בנושאי התרבות היהודית, בין השאר באמצעות כינוסי צעירים שנתקיימו בערים שונות.⁵ בעקיפין נשאה פעולה זו

2. על פועלו של מרקו ברוך באיטליה, ראה: R. Di Segni, 'Marcou Baruch, in Italia. A 70 anni dalla scomparsa' *Israel* (agosto 1969); F. Del Canuto - R. Di Segni, 'Una biografia inedita di Marcou, *La rassegna mensile di Israel*, xlvii (1980), pp. 220-228. מרקו ברוך שם קץ לחייו ב־24 באוגוסט 1899.
3. דברים שפרסם לאטס באותה עת סוכמו בידיו במאמרו: 'Le prime albe del sionismo: ricordi di un tempo', *Scritti in memoria di Leone Carpi*, Gerusalemme 1967, pp. 214-218. אחד העם על מחשבתו של לאטס בולטת מאוד. לאטס עצמו כתב, כי אחד העם 'הטביע את חותם הגותו בכל תולדות הציונות עד היום' (*Il Sionismo*, Roma 1928, p. 73).
4. הרב שמואל הירש מרגוליס (1858-1922), יליד Brzeczany שבגליציה, בוגר בית המדרש לרכנים בברסלאו, ד"ר לפילוסופיה ולשפות שמיות, נחמנה לרבה של קהילת פירנצה בשנת 1890 והחזיק בכהונה זו עד מותו. הוא העביר את בית המדרש לרכנים מרומא לפירנצה והעלה את רמת ההוראה שבו בעזרת מורים דגולים כהירש פרץ חיות ואיסמר אלבונג, היה מראשוני הציונים באיטליה, ונוסף על פועלו החינוכי בקרב תלמידיו סייע בהשגת הריאיון של הרצל אצל מלך איטליה (1904). ראה J.M.A. Pacifici, 'Ha-rav Shemuel Zevi Margulies', *La rassegna mensile di Israel*, xxviii (1962), pp. 251-261.
5. M. Toscano, 'Fermenti culturali ed esperienze organizzative della gioventù ebraica italiana (1911-1925)', *Storia Contemporanea*, xiii (1982), pp. 915-961.

פרי לא רק בשדה המחקר והלימוד, אלא גם בקירוב יהודים מתבוללים אל מורשתם התרבותית וההיסטורית ובחיוזוק זיקתם אליה. את ההקשר המובלע בין ההתווערות המחודשת אל המורשת התרבותית היהודית לבין קבלת הרעיון הציוני, העמיד במפורש כתב עת חדש, *La Settimana Israelitica*, שנוסד בפרינצה ב־1910, אף הוא ביחמתו של הרב מרגוליס. בשבועון זה פרסם יהודה מנחם פציפיצי (Alfonso Pacifici) את מאמריו הפרוגרמטיים הידועים, שבהם הציג את השקפתו בדבר יחודיות הקיום היהודי. לדעת פציפיצי אין היהדות 'דת' ואף לא 'לאום', אלא מקשה הרמונית אחת של כל חלקי 'החיים היהודיים' אותם יש לחיות כשלמותם, מעשה יום ביומו, בקיום המצוות, בקניית הלשון העברית, בהרחבת הרעת בתרבות היהודית, בחיוזוק הקשר עם שאר חלקי העם היהודי. מכאן, שיש לראות את הציונות כדרך המלך להשגת יהדות זו, שפציפיצי מגייר בכתביו מאותה תקופה כיהדות אינטגרלית.⁶

כעבור יהודים מתבוללים, שבעי אמנציפציה, המאוכזבים מן הפירושים העלובים של יהדות שמעמדם החדש בחברה הליברלית הותיר להם, הייתה זו בשורה של ממש, בחינת גילוי מחודש של זהותם.

משנתו של פציפיצי לא הייתה זהה להשקפתו של לאטס. אך גם לא הייתה סתירה מהותית בין שתי ההשקפות. ואמנם, משנתם של שני מורים דגולים אלה עיצבה את דמותה של התנועה הציונית באיטליה מראשית המאה ועד לימי התהפוכות שפקדו את היהודים שבארץ זו, עם הנהגת 'מדיניות הגזע' הפאשיסטית ב־1938 ועם תחילת הכיבוש הגרמני בספטמבר 1943.

הופעתה של הציונות כתנועה פוליטית בזירה הבינלאומית עוררה מתחילתה תגובות שליליות, לעתים גם חריפות, מעל דפי העיתונות האיטלקית, ובפרט בזו של 'התנועה הלאומנית'. כתגובות אלה שימשו בערכוביה טיעונים השאובים מן הספרות האנטישמית הקתולית עם אלה שהעלו באותה תקופה זרמים אנטישמיים שמעבר לאלפים (במיוחד בצרפת). גם מוסוליני, שלא בא משורות 'הלאומנים' ולא השתייך לתנועתם, הרבה להזכיר בעיתונו, *Il Popolo d'Italia*, בשנים שקדמו לעלייתו לשלטון, נושאים הקשורים ביהודים וביהדות – על פי רוב ברוח עוינת ותוך הסתמכות על טיעונים ומושגים גזעניים-לאומניים.⁷ החל בשנת 1921 הוא רן גם בתנועה הציונית, הן במשמעות הופעתה בקרב יהודי איטליה, הן במעמדה בזירה הבינלאומית ובהשלכות הפוליטיות למפעלה בארץ ישראל. מכלל הכחינות הללו, עמדתו של מוסוליני כלפי התנועה החדשה שלילית לחלוטין. הוא ראה בה תופעה שאינה מתיישבת עם מעמדם האזרחי של היהודים במדינתם, מכשיר פוליטי בידי המדיניות הקולוניאלית הבריטית שנועד לחזק את מעמדה באיזור הים התיכון, והוא

6. המאמרים נתפרסמו גם כספר שכותרתו: *Israele l'unico. Ricerca di una definizione integrale*: dell'Ebraismo, Firenze 1912 (ישראל האחד ויחיד. חיפוש אחר הגדרה אינטגרלית של היהדות). את המושגים *Israele l'unico* ו'יהדות אינטגרלית' החליף פציפיצי ב'כרות הימים ב'ישראל סגולה'. ראה *Israele Segullà. La nostra sintesi programma*, Gerusalemme 1955. על השקפתו של פציפיצי ראה גם בנספח, שבו מובאת איגרת ששיגר אל ז' ז'בוטינסקי בשנת 1925.

7. על המאמרים של מוסוליני מן השנים 1917-1922 הרנים ביהודים, יהדות וציונות, כתבתי בפירוט ברשימה, העתידה להתפרסם בכתב עת 'אלפיים' (חוב' 17).

עתיד לפגוע בשאיפות ההתפשטות האיטלקיות. עם זאת, נמנע מוסוליני בשנים הראשונות שלאחר עלייתו לשלטון מלהתמודד בגלוי בנושא, אם משום שדעתו הייתה נתונה באותה עת לפתרון בעיות מרכזיות הנובעות מבניית 'המשטר החדש', ואם בשל הערכתו הבלתי מציאותית ובלתי סבירה לחלוטין בדבר כוחן העצום של 'היהדות הבינלאומית' ושל התנועה הציונית העולמית, וכדבר שליטתן על המהלכים המדיניים ועל המקורות הפיננסיים הבינלאומיים. אולם מדיניות זו לא יכלה להארץ ימים ואכן לא האריכה ימים.

א. שנות האפליה והדיכוי (1938-1940)

המפנה ביחסו של המשטר הפאשיסטי אל היהודים בכלל ואל הציונות בפרט חל במחצית השנייה של שנת 1936 ובתחילת שנת 1937. גורמים אחדים, שונים זה מזה על פי טיבם ובמהותם, חברו יחד וגרמו להנהגת המדיניות החדשה. כיבוש הקיסרות ופרסום תחיקה גזעית כלפי הילידים באתיופיה; הקצנה ביחסים עם מעצמות המערב בעקבות החלטתן על הטלת סנקציות כלכליות על איטליה; התקרבות הדרגתית אל גרמניה הנאצית הן במישור התרבותי-אידיאולוגי בין שני המשטרים, הן במישור הפוליטי בין שתי הממשלות; התחזקות המגמה הפרו-ערבית במדיניות התרץ האיטלקית. מעל כל אלה, המיתוס של 'ציוויליזציה אירופית חדשה', המושחת בעיקרו על עקרונות גזעיים, שמוסוליני וחלק ממקורביו הציבו בעת ההיא כיעד ראשון במעלה, שלהשגתו חייבת המדינה הפאשיסטית לחתור אחרי שהושבה עטרת הקיסרות על גבעות רומא עיר הנצח.⁸ כמו כן, לא נעלמה מעיני הממשלה האיטלקית העמדה הציונית שהעיתונות היהודית בארצות שונות, ובארץ-ישראל בכללן, נקטה כלפי המשטר הפאשיסטי וכלפי מלחמתו באתיופיה. לטענת שופרות התעמולה הפאשיסטית מן הימים ההם, ראו בכך חוגים ממשלתיים שונים הוכחה נוספת ש'היהדות הבינלאומית', והתנועה הציונית בפרט, החליטו להתייצב בגלוי בשורה הראשונה של תזית האנטי-פאשיזם הבינלאומי.

אותות ראשונים של המהלך המדיני החדש ניכרים בסדרת מאמרי מערכת שראו אור בסתיו 1936 בעיתונו של רוברטו פרינצ'י *Il Regime (Roberto Farinacci) Fascista*.⁹ פרינצ'י, שהיה ממיסדי המפלגה הפאשיסטית, נחשב לנציג הכולט של הזרם הרדיקלי 'הבלתי מתפשר'.¹⁰ שבתוך המפלגה, ולאחר עליית היטלר לשלטון היה מן התומכים הנלהבים והעקיבים בכריחת ברית עמו. במאמרים אלה, שהיו בלתי חתומים אך הכל ראו בהם מפרי עטו של פארינצ'י עצמו, הואשמו יהודי איטליה בלא כחל ובלא שרק בעשיית קנונייה עם מוסדותיו ושלותותיו של 'האינטרנציונל היהודי', העוין את איטליה ואת משטרה. הדברים עוררו את תגובותיהם של מספר יהודים, במיוחד של מתבוללים ואנטי-ציונים שכיניהם, אשר ראו צורך לתזור

8. R. De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, 4^a ed., Torino 1988, cap. 5-6.

9. 'Una tremenda requisitoria', 12.9.1936; 'Perché provocarci?', 19.9.1936; 'Non divaghiamo', 20.9.1936; 'Fascismo ed internazionale ebraica', 24.10.1936

10. ה-'intransigente', לפי הכינוי המקובל על הנוגעים בדבר באותם הימים.

ולהצהיר על נאמנותם ללא רבב למולדת ולמשטר השולט בה. לבסוף, כתשובה למכתב ששיגר אל העיתון נשיא 'איגוד הקהילות היהודיות' פליצ'ה ראבנה (Felice Ravenna),¹¹ סיכם מחברם האלמוני של מאמרי המערכת את הפולמוס ב־24 באוקטובר באלה המלים:

אמנם אמת היא, שעד כה לא ראה הדוֹצ'ה צורך להנהיג באיטליה מדיניות של הבחנות בין גזעים או בין דתות, אבל דווקא אחרים מיהודי איטליה הם המקפידים להבדל מן האיטלקים בני שאר הדתות, בהשתתפותם בפעילויות למען הציונות ובכספי הקונגרס היהודי הבינלאומי שהוקם בזנבה.

במושב הייסוד של 'הקונגרס היהודי העולמי', אשר התקיים בזנבה בימים 8-15 באוגוסט 1936, השתתפו ארבעה נציגים של יהודי איטליה, כמובן בהסכמת השלטונות, והם: דנטה לאטס, פליצ'ה ראבנה, אנג'ילו אורביטו (Angiolo Orvieto) וגוידו צבי (Guido Zevi).

באותו חודש, אוקטובר 1936, נתמנה לקונסול כללי בירושלים קוינטו מאצוליני (Quinto Mazzolini), דיפלומט הידוע בדעותיו הפאשיסטיות, שלא היה עומן ליהודים כשלעצמם (בניגוד למה שנכתב לא פעם) אך נמנה עם המתנגדים התקיפים לתנועה הציונית בכלל ולמפעלה ההתיישבותי בארץ-ישראל בפרט. כמקביל הורה מוסוליני על שיגור סיוע נרחב בנשק ובכסף לתנועת המרד הערבי בארץ ישראל, בהנהגת המופתי הירושלמי חג' אמין אל חוסייני. כעבור חודשים ספורים, באביב 1937, כמהלך ביקורו בלורן, התייצב מוסוליני בפני המונים רבים שהריעו לו, ובנופפו ב'חרב האיסלם' הכריז על עצמו כעל מגן האיסלם במזרח התיכון. בכך הצביע באופן מוחשי ביותר על מגמתה החדשה של מדיניותו.¹²

הופעת ספרו של פאולו אוראנו, *היהודים באיטליה*, בחודש מארס 1937,¹³ ומסע

11. עורך דין ראבנה היה מראשוני הציונים. בשנת 1901 נבחר ליושב ראש ראשון של 'המדרציה הציונית האיטלקית'.

12. R. De Felice, *Il fascismo e l'Oriente*, Bologna 1988, pp. 177-186.

13. P. Orano, *Gli ebrei in Italia*, Roma 1937. דומה, כי טרם הוברר מה הניע את אוראנו לשמש,

מדת או שלא מרעת, מצית התבערה הגדולה; מה גם שהאיש לא נודע עד אז כבעל נטיות אנטישמיות. בראשית המאה היה אוראנו פעיל בחוגי האינטלקטואלים ברומא ואף עמד בקשר עם מספר יהודים. לאחר מלחמת העולם הראשונה היה חבר באגודה Pro Israele, שהתמכה באישור המנדט הבריטי על ארץ ישראל, כשאיפת הציונים. לאחר מכן התקרב אל הפאשיזם וכה לכיכודים שונים, בין השאר נתמנה לרקטור האוניברסיטה לזרים בפרוג'ה. לאחר מאורעות הרמים של שנת תשפ"ט, פנה עו"ד ל' קארפי אל מספר אינטלקטואלים איטלקים שנחשבו לאוהדי הציונות, ואל אוראנו בכללם, והציע להם לפרסם גינוי למעשה הטובה. אוראנו השיב ביום 10 בנובמבר 1929 במכתב ארוך, שבו נאמר בין השאר: 'דומני שכן הלא יהודים אני היחיד, ולא רק באיטליה, המתעניין בעציה כה קשה ובהתרחשויות כה טראגיות. אבל דווקא משום שאני עוקב אחר התנועה [הציונית] על הצלחותיה וכשלונותיה באירופה ומחוצה לה, יכולתי להיווכח, לצערי, שהעולם היהודי הוא הרכיב פחות מאורגן ודבק במטרה – במה שנוגע לתקומתו הלאומית – מכפי שניתן היה לחשוב. אין דבר המכאיב והמאכזב יותר מן האופן שבו הגיבו יהודים בכל העולם על הטבח בפלסטין... [הרי הייתה זאת השעה להתייצבות לוחמת של היהודים בכל אחר ואתר. אמנם באיטליה הנושא איננו קרוב ללבם [של היהודים] כבמקומות אחרים, משום שהתערותם הפוליטית והמוסרית היא שלימה. אבל בארצות שבהן ישראל הוא עדיין קורבן לאנטישמיות היו צריכים להתנהג באופן אחר'.

התעמולה הבלתי פוסק שנלווה אליו ושבו לקחו חלק מרבית עיתוני המדינה, מהווים ראייה חותכת לכך שבאותה עת כבר נפלה ההכרעה בדריגים הגבוהים ביותר בדבר הנהגת מדיניות אנטישמית רשמית. למרות זאת, כחודשים שלאחר מכן העדיפו קברניטי המשטר הפאשיסטי, ומוסוליני בכללם, להכחיש פעם אחר פעם את 'השמועות' בדבר מגמה חדשה במדיניות הממשלה, ובהזדמנויות שונות לא היססו להכריז בפני נציגיהן של יהדות איטליה ושל ההסתדרות הציונית העולמית, כי אין הם מעורבים כלל במסע התעמולה שהחל להתנהל.¹⁴

ספרו של אוראנו תזר והעלה את האשמות הידועות מבית מדרשה של האנטישמית המסורתית, בדבר תאווה הבצע האופיינית ליהודים ונטייתם המולדת לחתרנות; אליהן הוסיף המחבר את הדעה, כי יש למנוע מן היהודים לבטא את זיקתם אל היהדות בכל תחום החורג ממסגרת הדת כמובן הצר של המושג. אבל היה זה כנגד הציונים והציונות באיטליה, שהמחבר הפנה את רוב טענותיו ואת הכבדות שבהן. לדעתו היו הציונים סכנה למדינה הפאשיסטית בשני מישורים. במישור הפוליטי הבינלאומי – בשל תמיכתם בהקמת מדינה יהודית בפלסטין, העתידה להפוך לבסיס של האימפריאליזם הבריטי במזרח הים התיכון; ובמישור הפנימי-איטלקי – בשל זיקתם אל ארגון פוליטי בינלאומי, תופעה בלתי נסבלת כשלעצמה, העומדת בסתירה מוחלטת עם היותם אזרחים של מדינה פאשיסטית טוטליטרית.

הציונים מצדם דחו באומץ מעל דפי השבועון ישראל את ההאשמות שהוטחו בהם.¹⁵ תחילה הסתפקו בפרסום סקירה קצרה על תוכן הספר,¹⁶ כנראה מתוך הנחה שהופעתו היא פרי של יוזמה אישית העתידה להשכח במהרה. אולם משנוכחו לדעת, כי שופרות התעמולה הממשלתית בכל רחבי המדינה חוזרות ומעלות את הנושא בלי הרף ואף מנפחות אותו עד אין גבול, השיבו באמצע יוני במאמר מערכת מקיף, פרי עטו של דנטה לאטס, שכותרתו 'הבעיה היהודית והציונות'.¹⁷ המאמר – שכתריפותו, הנועזות והאצילות שבו מוסיף כבוד לציונות האיטלקית, וכמובן בראש ובראשונה למחבר עצמו – פותח בדברי פולמוס עם מי שתובעים לצמצם את הזיקה אל היהדות לביטויי הפולחן הרתי בלבד. 'מי שבשל חוסר ידיעה וחוסר לימוד רואים ביהדות עניין אנגרפי מקרי או אובייקט של פולחן טקסי במקום שיקקה אל האמונה,

14. D. Carpi, 'Il problema ebraico nella politica italiana fra le due guerre mondiali', *Rivista di Studi Politici Internazionali*, xxviii (1961), pp. 35-56; id., 'Weizmann's Political Activity in Italy from 1923 to 1934', *Zionism. Studies in the History of the Zionist Movement*, Tel Aviv 1975, pp. 193-242; S.I. Minerbi, 'Gli ultimi due incontri Weizmann-Mussolini (1933-1934)', *Storia Contemporanea*, v (1974), pp. 431-477

15. השבועון ישראל נוסד בשנת 1916 כתוצאה מאיחודם של שני כתבי עת ציוניים שקדמו לו, *Il Corriere Israelitico* מטרייסטה ו'*La Settimana Israelitica*' מפירנצה. לעורכי השבועון החדש נתמנו ד' לאטס וא' פציפיצי. מ-1929 ועד עלייתו לארץ ישראל בשנת 1934 ערך את העיתון פציפיצי לבדו. משנת 1934 ועד 1938, עת נסגר העיתון בפקודת השלטונות, פעלה ועדת מערכת בראשותו של ד' לאטס.

16. 'Un libro sugli Ebrei in Italia', *Israel*, 15.4.1937 רצניסיה בעילוס שם מחברה, פרי עטו של ד' לאטס.

17. 'Il problema ebraico e il sionismo', *Israel*, 4-11.6.1937 גם מאמר זה הופיע בעילום שם מחברו. הוא נכתב בידי ד' לאטס תוך החייעצות עם אחדים מחבריו הנהגת הפרוציה הציונית, ובהם אוגוסטו לוי, שלמה אומברטו נכון, מריו אוטולנגי וקרלו אלברטו ויטרבו.

אינם יכולים לבטא את רוחניותה האמיתית". בשפה בוטה במיוחד נוקט המחבר כלפי חברי 'ועד האיטלקים בני הדת היהודית' - הוא ועד הפאשיסטים היהודים האנטיציונים - אשר חברו למקהלת משמיצי הציונות והצהירו על התנגדותם ל'אינטרנציונל היהודי', וכך אישרו בעקיפין את דבר קיומו. עמדות אלה מוגדרות כפי בעל המאמר "סטיות חולניות של יהודים המתכחשים לעצמם ... ההופכים מדעת לכלי ביטוי של דוקטרינות שעומדות בניגוד ליהדות ושאינן יכולות להתשב לבטוי של מחשבה יהודית". אשר לשאלה בדבר לגיטימיות ההשתייכות לתנועה הציונית במדינה טוטליטרית, תשובת הכותב היא חר משמעות לחלוטין: "הציונות היא פעילות מותרת ולגאלית באיטליה הפאשיסטית: אין היא פעילות מחתרית וסודית". ממשלת איטליה הודיעה רשמית כבר באביב 1918, כי היא מכירה במטרותיה של התנועה הציונית העולמית ומעולם לא חזרה בה מהצהרתה, "ואיש אינו יכול לטעון, על יסוד עובדות של ממש, כי הציונים האיטלקים זנחו אי-פעם את חובותיהם האזרחיות או שנתקדו רגשותיהם כאיטלקים". המחבר טיים את דבריו בקביעה לפיה "יהיה קולה של העיתונות האיטלקית בעל סמכות ככל שיהיה, אין היא יכולה להוות תחליף להתבטויותיהם הלגיטימיות של השלטונות".

אולם בקביעה אחרונה זו שגה המחבר, או לפחות השלה את עצמו: העיתונות האיטלקית, במסעה האנטישמי המתמשך והמתוזמר היטב, לא הוותה תחליף "להתבטויותיהם הלגיטימיות של השלטונות", אלא ביטאה בנאמנות - ובהכנעה מבישה - את כוונותיהם ומטרותיהם הפוליטיות.

גם ביטאון הציונים הרביזיוניסטים באיטליה, *רעיון הציונות*, פרסם בגיליון חודש יוני מאמר תקיף כנגד האשמותיו של אוראנו, בחתימת עורך הירחון ליאונה אריה קארפי.¹⁸ בפתיחת דבריו קבע המחבר, כי אין ברעתו להתפלמס עם אוראנו בנושאים הקשורים במהותה הפנימית של היהדות, שכן "אחרים עשו זאת כבר ברוב כשרון וכבוד" (הכוונה כמובן למאמרו של לאטס ב'ישראל). ככוונת המחבר להתמקד בהאשמות הפוליטיות שאוראנו הטיח כנגד התנועה הציונית ככלל וכנגד הציונים האיטלקים בפרט. התנועה הציונית לדברי קארפי "איננה מפעל בריטי" ולא נועדה לשרת את האינטרסים הפוליטיים של מעצמה קולוניאלית כלשהי. אשר לציונים האיטלקים, הם היו וישארו נאמנים לאיטליה, בלי שהדבר יגרע כהוא זה מתמיכתם "בהקמת מדינה יהודית באגן המזרחי של הים התיכון".

תגובות אלה, אמיצות ומכובדות ככל שהיו, לא יכלו כמובן לעמוד בפני שיטפון הפרסומים - מאמרים בעיתונות היומית והתקופתית, ספרים ועלונים - אשר ראו אור מאמצע שנת 1937 ועד לסתיו של שנת 1938, ובהם הוטחו ביהודים ובציונות האשמות מכוערות ודמיוניות ביותר (כה דמיוניות, עד שקשה היום להאמין שהיה מי שהעלו אותן על הכתב בתום לב). אף על פי כן, גם על רקע מציאות חרשה ושקופה זו הוסיפו ראשי המשטר להכחיש כל קשר עם מסע התעמולה ששטף את המדינה מקצה ועד קצה. כ-4 במאי 1937 קיבל שר החוץ צ'אנו לריאיון את נחום גולדמן,

18. L. Carpi, 'Sionismo e Italianità', *L'Ida Sionistica*, Anno VI, No. 11 (giugno 1937, pp. 11-13). שמו של כתב העת מודפס בראש הגיליון גם בעברית וגם באיטלקית. העיון הופיע ממאי 1930 עד ספטמבר 1938, שעה שנסגר כפקורת השלטונות.

נציג ההסתדרות הציונית בחבר הלאומים (היה זה המפגש האחרון בין שר בממשלה הפאשיסטית לבין אישיות ברלטה כתנועה הציונית), וב-3 ביוני קיבל את רבה הראשי של רומא, דוד פראטו. לשניהם הודיע השר נאמנה "גם בשמו של הרדצ'ה", כי "חספה הרשמי של ממשלת איטליה, הן לגבי יהודי איטליה הן לגבי הציונות לא השתנה ולא ישתנה". ולפי מה שמסר וולדמן לאחור מכן, לא נמנע צ'אנו מלהצהיר כי "איראלו מאמרי עיתונות וספרים הם ביטוי לדעותיהם של יחידים ואינם מייצגים השקפות רשמיות". בשיחה עם פראטו הוסיף צ'אנו, כי "הוא תמה מאוד משמעע שעיתונים [זרים] מסרמים ייחסו לו נטיות אנטישמיות, והרי יידישו הטובים ביותר הם יהודים".¹⁹ באותו יום, 3 ביוני 1937, סר נשיא קהילת מילאנו פדריקו יאראק (Federico Jarach) למערכת עיתונו של מוסוליוזי (שמושבכה היה במילאנו) ושמע מפי עורכו הראשי, שהיה מכרו האישי משכבר הימים, כי "המסע מעל דפי איל פופולו ד'איטליה החל על פי הוראותיו של ראש הממשלה, והוא מתנהל על ידו באופן אישי".²⁰ לבסוף ב-8 ביוני סיכם עורך העיתון את הפולמוס הממושך במאמר מערכת, שהוכתב לו על ידי מוסוליוני עצמו בשיחת טלפון שהתנהלה ערב לפני כן. במאמר נאמר בין השאר:

הבעיה קיימת וללא ספק לא יוכל איש לראותה כנפתרה. זאת משום שלצר היהודים שבהזדמנות זו הצהירו בפומבי על עצמם כאנטי-ציונים וכאיטלקים נאמנים, נותרה מסה גדולה למרי של יהודים שאינם נוקטים עמדה ברורה, ואינם חורגים מן התחום הצר של גזעם ומן המנטליות המיוחדת במינה שלהם, [מנטליות] היודעת להסתגל פחות או יותר בזרזות למצבים המשתנים אך היא איננה משתנה במהותה עם חלוף הזמנים ... והיא ראויה שיפקחו עליה עין מבקרת.

הרעיונות המערפלים שהועלו בשנים עברו בתוגי משרד החוץ, לפיהם ניתן לגסות להשתמש בקלף הציוני לקידום מטרותיה של המדיניות או של הכלכלה האיטלקית, נזנחו כבר לחלוטין. המהלך האנטישמי במדיניות המשטר קיבל מעתה מלוא התאוצה – אם כי עדיין לא עמדו היסודות הגזעיים במרכז המסע. כעבור שנה, בתודשים ספטמבר-נובמבר 1938, הקנו החוקים 'להגנת הגזע', וכן גל התקנות וההוראות שפורסמו בעקבותיהם ושהפלו את היהודים ככל תחום מחיי החברה והכלכלה, גושפנקה חוקית למדיניות שיצאה לדרך זה כבר.

בשנים שקדמו לתחילת 'מסע הגזע'²¹ התמקדה הפעילות של הפרדציה הציונית האיטלקית בעיקר בתחומי הארגון והתרבות. ההשקפה המרכזית שעליה הייתה מושתתת פעילות התנועה מאז ראשית המאה, ושהודות לה נבדלה היא מיתר תלקי התנועה העולמית, לא נשתנה במהותה במרוצת השנים הללו. משנתם של שני מוריה הרחנניים של הציונות באיטליה, דנטה לאטס ואלפונסו פציפיצי, הייתה כבעבר מקור ההשראה והמשיכה עבור אותם היהודים שחיו בסביבה מתבוללת – ואלה היו רוב יהודי איטליה – אך שאפו לשמור על זהותם היהודית, או לקנותה מחדש, ולצקת

19. ד' קארפי, 'דו"ח חשאי על מצב היהודים באיטליה', ילקוט מודשת, שנה ב, חוב' ב (1964), עמ' 129, 135.

20. שם, עמ' 135.

21. Campagna della razza (או campagna razziale) היה הביטוי המקובל על שופרות התעמולה הפאשיסטית למדיניות הגזעית האנטישמית.

לתוכה משמעות ערכית תרבותית ודתית. מקצת היהודים גם ראו בציונות פתח יציאה מאווירת הריקנות הרוחנית המעיקה שהשרה המשטר הפאשיסטי, ודרך לקראת הגשמת אידיאלים אוניברסליים של צדק חברתי.

במהלך שנות השלושים הצטרפו כוחות חדשים הן להנהגת הפרדציה הציונית הן להנהלות של שתי הקרנות הלאומיות, הקרן הקיימת וקרן היסוד, ויוזמות חדשות החלו להבשיל. אוגוסטו לוי (Augusto Levi) נבחר ליושב ראש הפרדציה הציונית האיטלקית וכיהן בתפקיד זה משנת 1933 עד סוף שנת 1938, עת עלה לארץ ישראל. שלמה א' נכון (Umberto Nahon) התמנה למוכיר הפרדציה ולאחר מכן לסגן יושב ראש, תפקיד שעשה בו עד לאביב 1939, שעה שגם הוא עלה לארץ ישראל. שניהם השתתפו כנציגים של ציוני איטליה בקונגרסים הציוניים ה"ט והכ', אשר החקיימו בלוצרן ובציריך בחודשי הקיץ של השנים 1935 ו-1937. ש"א נכון חזר לאירופה לתקופה קצרה לאחר עלייתו ארצה, כדי לשמש נציגים של ציוני איטליה בקונגרס הציוני ה"כ", שנתיים בז'נבה באוגוסט 1939 ושהסתיים ערב פרוץ מלחמת העולם. גואלטירו צ'יבידלי (Gualtiero Cividalli) ניהל את פעילות הקרן הקיימת ומריו אוטולנגי (Mario Ottolenghi) שימש כחבר מערכת של השבועון 'ישראל', שניהם עד סוף שנת 1938, עת עלו לארץ ישראל. לאחר עלייתו של צ'יבידלי נתמנה מאיר ורדי (Max Varadi) ליושב ראש הקרן הקיימת. יחד עמם פעלו מאחורי הקלעים רפאל קנטוני (Raffaele Cantoni) וקרלו אלברטו ויטרבו (Carlo Alberto Viterbo) – שני אישים מן השורה הראשונה של התנועה הציונית באיטליה, שהיו מנועים באותה תקופה מלכהן במשרות רשמיות בשל עמדתם האנטי-פאשיסטית המוצהרת הידועה. במחצית השנייה של שנות ה-30 החלה התנועה הציונית באיטליה להקדיש מאמצים גדלים והולכים לפעילות הכרוכה בעלייה לארץ ישראל ובהכנת מועמדים להגשמה חלוצית, במיוחד בקרב הצעירים. היה בכך משום פועל יוצא מן הפעילות החינוכית שנעשתה עד אז ותוצאה מן הלחץ שיצרו ההתרחשויות הפוליטיות באיטליה ומחוצה לה. אך השפעה מסוימת נודעה גם להופעתם של הפליטים היהודים מגרמניה, מקצתם חברי תנועות חלוציות, שעשו באיטליה, לעתים בפרקי זמן ארוכים למדי, בדרכם לארץ ישראל. בין השנים 1931-1938 התקיימו מדי שנה 'מחנות קיץ' (campeggi) שבהם השתתפו קבוצות צעירים, בני משפחות יהודיות בעלות רקע חברתי ותרבותי מגוון מאוד. בשנים הראשונות הוקדשו מחנות אלה בעיקר ללימוד נושאים שכתחום התרבות היהודית בכללה ולפעילויות נופש וספורט. לעומת זאת בשנים 1936-1938 הורחבו נושאי הדיון והושם דגש מיוחד על אלה הקשורים בציונות, הן מבחינת משמעותה הלאומית הכללית הן בהקשר להגשמתה בארץ ישראל. "מה הביא צעירים כה שונים כמוצאם לקמפג'י?", תהה מלכיאל סכלרי, מן המשתתפים הקבועים במחנות קיץ הללו, "בוודאי לא התנסות אישית באנטישמיות, כי איש מהם לא נתקל בה בעצמו", אלא "תחושת זרות הולכת וגוברת כלפי החברה שבקרבה הם חיו, כלפי התפאורה התיאטרלית והצעקנית של הפאשיזם, שעוררה בהם צימאון למשהו מעבר לכל מליצה, למשהו מעשי וממשי, כפי שנראו בעיניהם התנועה הציונית וההתיישבות בארץ-ישראל".²²

22. מ' סכלרי, 'קמפג'י, שורשים. קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה, כרך 3 (תשנ"א), עמ'

בימים 19-23 במארס 1937 התכנסו בפיוולה (Fiesole) שבקרבת פירנצה 21 צעירים, מן התומכים הנלהבים ביותר ברעיון הציוני, וניסחו החלטה האומרת, כי אין לראות את הפעילות היהודית והציונית בגולה אלא "כהכנה, כמלוא מוכן המלה לעלייה". ועלייה זאת, בהיותה ההגשמה של הרעיון הציוני, והציוני-סוציאליסטי בפרט, מן הדין כי תובילם, לפי השקפתם, לחיים בקיבוץ.

במפגש בפיוולה הוחלט גם לשגר לארץ ישראל משלחת קטנה של שישה חברים, במטרה לברוק את אפשרויות הקליטה של הקבוצה בארץ. אחד מחברי המשלחת, ברטי אקרט (Berti Eckert) שמו, דיווח על תוצאות 'חקירת המרגלים' בסתיו של אותה שנה במפגש נוסף שהתקיים אף הוא בפיוולה. במפגש זה, שבו לקחו חלק 47 צעירים, נדון לראשונה הרעיון של ייסוד 'קיבוץ איטלקי', אשר יעלה 'תרומה ייחודית' לתנועה הקיבוצית בכך שיקיימו במסגרתו בחיי יום-יום הנורמות הייחודיות של 'יהדות האינטגרלית'. יש לציין שאלפונסו פציפיצי, אשר בעבר הלא רחוק היה הוגה הרעיון של אותה 'יהדות אינטגרלית' שהקיבוץ האיטלקי נועד להיות מגשימה בארץ, דווקא הוא, בהיותו בביקור באיטליה ממקום שבתו בירושלים, ניסה לשכנע את משתתפי הכינוס בפיוולה לעלות אמנם לארץ ישראל, אך לא במסגרת ההגשמה החלוצית והקיבוצית אלא כדי להשתקע בירושלים וללמוד תורה באחת משיבותיה: הצעה ששיקפה בברור את התפנית הרעיונית והרוחנית שחלה אצלו לאחר עלותו לארץ ישראל.

רעיון הקמתו של 'קיבוץ איטלקי' אשר יוסיף נופך משלו למפעל ההגשמה הציונית החלוצית, לא הוכיח את עצמו כמעשי במציאות הפוליטית והחברתית של היישוב היהודי בארץ ישראל (ובדיעבד, מבחינה אובייקטיבית, ספק אם היה בו יסוד איריאלי מגובש ומוצק דיו, שיצדיק את קיומו). אך הייתה זו כפי הנראה אוטופיה בעלת שורשים עמוקים מאוד בנפשם ובהכשרתם התרבותית של המועמדים לעלייה חלוצית מאיטליה, שכן רעיון זה חזר ועלה כעבור שנים אחדות בקרב קבוצת צעירים חברי ההכשרה 'בית החלוצ' בפירנצה, אשר לאחר שחרור העיר בשנת 1944 התארגנו ועלו ארצה תוך שהם מטפחים אותה שאיפה (כלי לרעת שגם בכך היו מי שהקדימו אותם, וכמובן בלא שעלה בידם להוציא את הרעיון אל הפועל).

משנת 1933 ואילך נקשרה פעילותה של התנועה הציונית באיטליה במידה גוברת והולכת במפעלי הסיוע לפליטים היהודים, שהגיעו מארצות מרכז אירופה ומגרמניה בפרט. אמנם סוג זה של פעילות היה בפירוש מתפקידן של הקהילות, ושל 'איגוד הקהילות היהודיות באיטליה' בפרט. אך לרעת הציונים לא מילאו מוסדות אלה את המוטל עליהם בתחום זה במסירות הנפשית ובהשקעת המשאבים הדרושים. אשר על כן, לצד 'הוועד המרכזי לסיוע לפליטים מגרמניה',²³ אשר נוסד באפריל 1933 על-ידי 'איגוד הקהילות', הוקם במילאנו באותה שנה ביחזמת רפאלה קנטוני ועד נוסף, 'הוועד למען הפליטים היהודים'²⁴ (אשר היה בנובמבר 1938 ל'וועד לסיוע ליהודים באיטליה - קומאסביט'²⁵). ליושב ראש ועד זה נבחר פדריקו יאראק, נשיא קהילת

23. Comitato centrale di assistenza ai profughi dalla Germania

Commissione esecutiva per l'assistenza ai profughi ebrei di Germania

Comitato per gli ebrei profughi

25. Comitato assistenza ebrei in Italia - Comasebit

מילאנו, וכמנהלו נתמנה רנצו לויזדה (Renzo Luisada). הודות ליוזמה זו, שהתבססה כל כולה על תרומות מיחידים, זכו לתמיכה ולסיוע במשך חמש שנים אלפי פליטים, רובם מגרמניה, אשר ביקשו מקלט באיטליה או שהו בה זמן מה בדרכם לארצות-יעד אחרות. במקביל הוסיף לפעול בטרייסטה 'הוועד האיטלקי לסיוע למהגרים יהודיים',²⁶ אשר פעל מאז שנת 1921, בתיאום עם הגופים המרכזיים של ההסתדרות הציונית העולמית, בהושטת סיוע למהגרים היהודים שעברו דרך נמל טרייסטה. ועד זה, שבראשו עמד במשך שנים רבות ג'וזפה פאנו (Giuseppe Fano), סייע בין תחילת שנת 1935 לבין מאי 1940 להגירתם של 82.843 יהודים, מרביחם עולים לארץ ישראל.

ימי חייו של 'קומאסביט' לא היו קלים ואף לא ארוכים. הנתק שנוצר בינו לבין הנהלת 'איגוד הקהילות' – שלא לומר העוונות מצדה – ויותר מזה המפנה לרעה שחל במדיניות המשטר, הביאו לסגירתו בפקודת השלטונות כיום 16 באוגוסט 1939. אך באופן משונה כלשהו, שיחק מהלך הדברים שהתפתח לאחר מכן לידי הציונים, ואיפשר את המשך פעילותם למען הפליטים ואף את הרחבתה. בלחץ התעמולה האנטישמית הגוברת והולכת ולנוכח פירסום 'תוקי הגזע', התפטרה נשיאות 'איגוד הקהילות', שרוב חבריה היו פאשיסטים אנטי-ציונים מובהקים (בלט בכך סגן נשיא האיגוד, אלדו אסקולי – Aldo Ascoli). הציונים ניצלו את שעת הכושר ובמהלך מוצלח – שתוכנן מאחורי הקלעים בידי קנטוני – הצליחו ביום 13 בנובמבר 1939 להביא לבחירתו של דנטה אלמנסי (Dante Almansì) לנשיא האיגוד ושל לליו ויטוריו ואלוברא (Lelio Vittorio Valobra) לסגנו.

אלמנסי, פקיד בכיר לשעבר במשרד הפנים, איש בעל מוניטין בזכות יושרו ואומץ לבו, לא היה מעורה עד אז בחיי הציבור היהודי, אך היו לו הכישרים והסמכות המוסרית הדרושים כדי לייצג בעילות ובצורה מכובדת את ענייני היהודים בפני השלטונות (ובמיוחד בפני ראשי משרד הפנים, שהקהילות היהודיות היו כפופות לו על פי החוק). תרומתו של אלמנסי לקיבוץ היהודי באיטליה, בתקופה הקשה של 'מסע הגזע' הפאשיסטי ואף בימי הכיבוש הגרמני, הייתה רבת ערך וראויה להוקרה. ואלוברא היה פעיל מכבר בקרב הציבור היהודי ונמנה עם המקורבים לתנועה הציונית. משנבחר לנשיאות האיגוד הקדיש את רוב זמנו ומיטב מרצו לפעולה למען הפליטים, אותה הרחיב מאוד גם על ידי קשירת קשרים הדוקים עם ארגוני סיוע בינלאומיים, כגון ג'וינט והיאס.

זמן קצר לאחר המהפך בנשיאות 'איגוד הקהילות' (היה מי שכינה אותו 'פוטש ציוני') השיג אלמנסי את הסכמת משרד הפנים להקמת גוף חדש המסונף לאיגוד – 'המשלחת [המופקרת] על הסיוע למהגרים יהודיים',²⁷ המוכר לרוב במילה המורכבת מראשי התיבות של שמו: 'ד'לאסם' (Delasem). פעילותה של 'ד'לאסם' החלה רשמית ב-1 בדצמבר 1939 והתנהלה במשך שנים בהנהגתו של ל'ו ואלוברא ובשיתוף פעולה של אנריקו לוצצו (Enrico Luzzatto), ברנרדו גרוסר (Bernardo Grosser) ואחרים. אלפי יהודים נרדפים אשר מצאו מחסה באיטליה – ולאחר פרץ

Comitato italiano di assistenza agli emigranti ebrei .26

Delegazione assistenza emigranti ebrei - Delasem .27

המלחמה גם מקצת היהודים שבאיזורי הכיבוש האיטלקיים, כגון כדלמטיה ובקרוואטיה – נהנו מפעילותו האמיצה והבלתי נלאית של גוף זה. בשבעת החודשים הראשונים לפעילותו, כלומר עד לכניסת איטליה למלחמה, סייעה 'דלאסם' להגירתם של כאלפיים פליטים, ותמכה בממוצע בכשלושת אלפים איש נוספים בתקופת שהותם בממלכה. כעבור שנתיים, באמצע שנת 1942, עם גבור זרם הפליטים, סייעה 'דלאסם' ל-3.500 יהודים הכלואים במתנות הסגר שבאיטליה, ל-5.000 שהיו מרותקים ול-500 חופשיים.²⁸

הפעילות של חוגי הציונים למען הפליטים, שמלכתחילה נעשתה ממניעים אנושיים ומתוך רגש של סולידריות יהודית, השפיעה בריעבר לא מעט על הרחבת הפעילות הציונית בקרב יהודי איטליה עצמם. זאת, גם משום שמקצת הפליטים היו בעצמם ציונים בעלי הכרה, ובעת שהותם באיטליה חיזקו את שורותיה של התנועה והעמיקו את הידע על הנעשה בה בשאר ארצות אירופה. וגם משום שפעילויות אחדות שהוחל בהן מלכתחילה למען הפליטים שימשו לאחר מכן גם עבור בני נוער איטלקים. הדוגמא הבולטת היא זו של מרכזי ההכשרה המקצועית, 'ההכשרות', אשר הוקמו מאמצע שנות השלושים למען צעירים חברי תנועות הלוציות מקרב הפליטים, כדי להכין אותם לחיי עבודה לקראת עלייתם ארצה. אחרי המפנה האנטישמי של שנת 1938 הוחל ליישם את הרעיון גם למען קבוצות נוער איטלקי ובאותה מגמה. ההכשרה הראשונה שהוקמה באיטליה נפתחה בשנת 1934 בחבל קיאנטי שבמחוז טוסקנה (Ricavo di Castellina in Chianti). מלכתחילה נועדה היא לתכרי תנועת בח"ד – 'ברית הלוצים דתיים' – מגרמניה, אך במרוצת הזמן קלטה קבוצות חניכים איטלקים. מרכזי הכשרה נוספים נפתחו בין השנים 1935-1937 בפררה וביישובים קטנים בסביבות הערים בלונו, ורצ'לי, קומו ונוברה (Belluno, Vercelli, Como, Novara). לקראת סוף שנת 1938 נפתחו ביוזמת מאיר ורדי שתי הכשרות, האחרונות שלפני פרוץ המלחמה, בחוות חקלאיות, אף הן בנפת טוסקנה (S. Marco, Orciano), בבעלות יואל רקח (Giulio Racah) – שעתידי היה להתמנות לפרופסור לפיזיקה באוניברסיטה העברית בירושלים ולרקטור האוניברסיטה. בשתי הכשרות אלה הכינו עצמן לעבודה חקלאית עד תחילת שנת 1940 קבוצות נוער מבני משפחות יהודיות ותיקות באיטליה לקראת עלייתם ארצה וחייהם בקיבוץ. אולם זכו לקבל רשיונות

28. בהתאם לחוק מיום 7 בספטמבר 1938 'בעניין היהודים הזרים', אשר שולב לאחר מכן בחוק הכללי להגנת הגזע' מיום 17 בנובמבר 1938, בוטלה האזרחות האיטלקית בריעבר ליהודים זרים שנכנסו לממלכה אחרי 1 בינואר 1919, והללו נצטוו לעזוב את המדינה תוך שישה חודשים. אך לא כולם הצליחו למלא אחר הפקודה, ולאחר פרוץ המלחמה רוכזו במחנות הסגר או רותקו אל כפרים מבודדים. אליהם נוספו במהלך שנות המלחמה פליטים נוספים, במיוחד מקרוואטיה. על כלל הפרשה של הפליטים הזרים ועל הוועדים שעסקו בהושטת סיוע להם, ראה:

M. Leone, *Le organizzazioni di soccorso ebraiche in età fascista*, Roma 1983; S. Sorani, *L'assistenza ai profughi ebrei in Italia (1933-1947)*, Roma; D. Almansi, 'Attività svolta dal Consiglio dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 13 novembre 1939 al 17 novembre 1944', *La rassegna mensile di Israel*, xliii (1977), pp. 507-524; K. Voigt, *Il rifugio precario. Gli esuli in Italia dal 1933 al 1945*, Firenze 1993; Id., 'Notizie statistiche sugli immigrati e profughi ebrei in Italia (1938-1945)', *Israel. Un decennio*, Roma 1984, pp. 407-

לעלייה (סרטיפיקטים) רק ערב כניסת איטליה למלחמה ונבצר מהם לצאת לדרך. אחדים מהם נספו לאחר מכן בשואה.

הכשרה מקצועית מסוג אחר הוקמה בעיר הנמל צ'יוויטווקיה (Civitavecchia). בבית הספר הימי שהיה קיים במקום נפתחו קורסים מיוחדים לצעירים חברי תנועת בית"ר מארצות שונות, בעבורם אף נרכשה ספינת מפרש במעמס 500 טון. הקורסים התקיימו בשנים 1935–1938 בהנהלת רב תובל איטלקי ניקולה פוסקו (Nicola Fusco), והשתתפו בהם כ-200 תניכים בארבעה מחוזים. בסיום הלימודים הוענקו להם תעודות "מאי מוסמך" ומכונאי. לפתיחת הקורסים ולמימנם תרמו רבות שלושה חברי ההנהגה הרביזיוניסטית באיטליה, ליאונה קארפי, ג'ורג'ז' הרש רויפר (Giorgio Roifer) ומאוריזיו מנדס (Maurizio Mendes).²⁹

פעילות נוספת בקרב צעירים עד גיל 18 התנהלה במסגרת 'עליית הנוער'. בשנת 1938 הוקמו בצפון איטליה שני מרכזים חינוכיים של 'עליית הנוער' לצעירים איטלקים – בוואלדנגו שליד ביילה (Valdengo, Biella) ובאלנו די פיאווה (Alano di Piave). קבוצה ראשונה של שישה-עשר צעירים בהדרכת כרטי אקרט הגיעה לארץ ישראל באוקטובר 1938. קבוצה שנייה של עשרים ואחד צעירים, בהדרכת פרנקה מוג'ה (Franca Muggia), הגיעה לחיפה בינואר 1940. כל הצעירים נקלטו במוסדות 'עליית הנוער'. אבל לפרנקה מוג'ה סרבו השלטונות הבריטיים להעניק רשיון כניסה – היא הוחזרה לאיטליה באותה אונייה שבה הגיעה, והוגלתה לאחר מכן בידי הגרמנים למקום שממנו לא שבה עוד.³⁰

לצד פעילויות אלה שהתנהלו במסגרת החוק, הן של ממשלה איטליה הן של ממשלת בריטניה, היו מקרים אחדים של ספינות קטנות שהחל משלהי 1938 יצאו מנמלי איטליה כשעל סיפונן פליטים יהודים שביקשו לעלות לארץ ישראל בלא היתר השלטונות הבריטיים, באופן 'בלתי לגאלי'. פעילות זו התנהלה מחוץ למסגרת של המוסדות הציוניים באיטליה ובלא השתתפותם. יצאה מכלל זה אוניית המעפילים 'אגיה זוני' (Aghia Zoni), שהפליגה ב-16 במארס 1939 מנמל פיומה כשעל סיפונה 460 פליטים יהודים שפניהם אל חופי ארץ ישראל. האונייה הגיעה למחוז חפצה בתום מסע תלאות ארוך למדי, ב-22 באפריל 1939. העבודה הארגונית שקדמה ליציאת האונייה – שכללה בין השאר השגת היתרי כניסה לסיין, שמבלעדיהם לא הסכימו שלטונות איטליה להחיר את הפלגתה – בוצעה רובה ככולה בידי הקבוצה האיטלקית של הציונים הרוויזיוניסטים, בראשותו של ליאונה קארפי וכסיוע ביתר"י צעיר, ג'ורג'ז' פיראני הכהן (Giorgio Pirani), אשר היה היהודי האיטלקי היחיד שהפליג באונייה זו (וכנראה גם המעפיל הראשון מבין יהודי איטליה).

בסוף שנת 1938 ובתחילת 1939 הורו השלטונות האיטלקיים על הפסקת כל פעילות יהודית, למעט זו הקשורה ישירות בפולחן הדתי או במתן סיוע להגירת הפליטים (דהיינו, פעילות 'דלאסם'). בזה אחר זה הוצאו צווי סגירה לכתבי העת היהודיים-ציוניים: *ישראל*, *La Rassegna Mensile di Israel* (ירחון לענייני ספרות

29. "הלפרן, *תחילת הימאות העברית*, תל אביב תשכ"א; L. Carpi, *Come e dove rinacque la marina d'Israele. La scuola marittima del "Bethar" a Civitavecchia*, Roma 1965

30. A. Segre, 'Movimenti giovanili in Italia durante il periodo razziale', *La rassegna mensile di Israel*, xxxi (1965), pp. 338-391

ותרבות הקשור בשבועון (ישראל), רעיון הציוניות. אולי אין זה מקרה שהיו אלה כתבי העת החופשיים היחידים והאחרונים שנותרו במדינה הפאשיסטית, לצד כתב העת *La critica* של הפילוסוף בנדרטו קרוצ'ה (Benedetto Croce). כמו כן נסגרו שני כתבי העת היהודיים הפאשיסטיים והאנטי-ציוניים: *La nostra bandiera*.³¹ נסגרו מועדוני התרבות וחוגי הלימוד, ובתחילת שנת 1940 נסגרו שתי ההכשרות האחרונות. מרבית הפעילים הציוניים – דנטה לאטס, דוד פראטו, אוגוסטו לוי, אומברטו נכון, מריו אוטולנגי, גואלטיירו צ'בידאלי – שלעתים תכופות הפכו למטרה של איומים מוסווים – עלו לארץ ישראל. עמהם עלו ארצה אישים ידועי שם מן האקדמיה, הפרופסורים משה דוד קאפוטו, אליה שמואל הרטום, אנצו בונאבנטורה (Enzo Bonaventura), יואל רקח, ריקרדו ורוברטו בקי (Riccardo Roberto Bachi). שני האישים הציונים האנטי-פאשיסטים הבולטים ביותר, רפאלה קנטוני וקרלו אלברטו ויטרבו נעצרו, נכלאו תחילה בכית סוהר והועברו כעבור זמן מה למחנה הסגר באורביסאליה (Urbisaglia) שבקרבת מצ'רטה (Macerata). במחנה זה היו כלואים כשישים יהודים איטלקים שנחשדו בנטיות אנטי-פאשיסטיות (אבל לגבי אחדים מהם האשמה היחידה הרשומה בתיקיהם שבמשטרה היתה פשוט: 'ציוני'). יחד עם כמה עשרות פליטים יהודים מגרמניה ומאוסטריה.

משנותיה בלא רב-חובל וכמעט בלא צוות נווטים, חשבה הספינה הקטנה של הציונות האיטלקית להשכר בסער הגדול שלתוכו נקלעה. לקראת אמצע שנת 1939 הופקד המעט שנותר מן התנועה הציונית האיטלקית בידי מאיר ורדי, אשר בתורשים האחרונים והמדכאים של שנת 1939 ובתחילת שנת 1940 הגדיל לעשות למען שתי ההכשרות ששרדו בארצ'אנו ובסן מרקו, ולמען שתי הקבוצות של 'עליית הנוער' שכאמור הגיעו לארץ ישראל בשלום בסוף 1939.³² לבסוף, בתודש מאי 1940, ימים ספורים לפני כניסת איטליה למלחמה, יצא גם ורדי לארץ ישראל. בכך פסקה למעשה הפעילות המאורגנת של התנועה הציונית האיטלקית הקטנה, אשר במשך שנים הייתה מקור השראה למי ששאפו להקנות משמעות ערכית חדשה לעובדת היותם יהודים, ושגם מחוץ לאיטליה עוררה הערכה וכבוד, עד כי נשיא התנועה חיים וייצמן כינה אותה בזמנו 'מיניאטורה'³³ ואת חבריה *sujets d'élite*.³⁴

בין תחילת שנת 1938 לבין סוף תודש מאי 1940 עלו לארץ ישראל בסך הכול 504 יהודי איטליה (בלא להביא בחשבון 25,199 פליטים שגם לאחר פרוסום חוקי הגזע עברו דרך גמל טרייסטה, וכמה אלפי יהודים זרים שהיו תושבי איטליה זה כבר). מתי מעט, אם נרצה: רק כעשרה אחוזים מכלל יהודי איטליה שעזבו את המדינה באותן השנים. אבל על פי רוב אלמנטים בעלי השכלה והכשרה מקצועית גבוהה, וכן בעלי הכרה ציונית מגובשת. מקצתם לקחו חלק פעיל במפעל ההגשמה החלוצית, הצטרפו

31. F. Del Canuto, 'La soppressione della stampa ebraica in Italia e la sua ripresa (1938-1944)', *Italia-Judaica*, vol. iv, Roma 1993, pp. 464-473

32. A. Segre, 'Sionismo e sionisti in Italia (1933-1943)', *Scritti in memoria di Nathan Cassuto*, Gerusalemme 1986, pp. 202-204; M. Varadi, '1936-1940: nitidi e nebulosi ricordi', *Israel. Un decennio*, Roma 1984, pp. 393-406

33. Pacifici, "Una miniatura". Ricordi di una conversazione con Chaim Weizmann', *Scritti in memoria di Leone Carpi*, Gerusalemme 1967, pp. 219-228.

34. ח' וייצמן, *מטה ומעש*, ירושלים ותל אביב הש"ט, עמ' 283-284.

לגרעיני החיישבות והקימו קיבוצים חדשים באזורי ספר נרחבים ומדבריים. יתרום הביאו את תרומתם היותר צנועה לבניין הארץ, איש איש לפי יכולתו ובהתאם להתמחותו – מי במקצועות חופשיים, מי בתעשייה ומי באקדמיה.³⁵

ב. שנות הרדיפות והכלי השתרור (יוני 1940 – מאי 1945)

בשנים הראשונות של המלחמה, בין הצטרפות איטליה למלחמה ב-10 ביוני 1940 לבין כניעתה בפני בעלות הברית ב-8 בספטמבר 1943, התנהלה עיקר הפעילות הציונית – אר, ליתר דיוק, פעילותם של ציונים יחידים – במתן סיוע לפליטים היהודים, שחוף כל המכשולים שעמדו בדרכם הוסיפו להסתנן לאיטליה במיוחד מיוגוסלביה השכנה. פעילות זאת נעשתה אמנם ברוב המקרים באמצעות ה'דלאסס', שהייתה כאמור זרוע של 'איגוד הקהילות', אך העושים במלאכה בשטח היו במקרים רבים צעירים ציונים.

לצד פעילות זו, שכשלעצמה הייתה בוודאי ראויה וברוכה, נעשתה עבודה חינוכית ענפה ופורייה בקרב תלמידי בתי הספר היהודיים, אשר הוקמו ברוב הקהילות בסתיו 1938 עקב פרסום 'חוקי הגזע' וגירוש התלמידים היהודים מרשת החינוך הממלכתי. בקהילות היותר גדולות, כגון רומא ומילאנו, היו קיימים מכבר בתי ספר יהודיים, אבל משנת הלימודים 1938-1939 גדל מאוד מספר הלומדים בהם ומספר הכיתות שנפתחו, בכל הרמות, מגן ילדים עד לגמר הלימודים התיכוניים. מקרב תלמידי בתי ספר אלה התגבשו קבוצות צעירים ביחמתם ובהדרגתם של מורים דגולים – ביניהם הרב נתן קאסוטו במילאנו ובפירנצה והרב ריקרדו פציפיצי (Riccardo Pacifici) בגנובה (שניהם הוגלו לאחר מכן בידי הגרמנים לארץ שממנה לא שבו, יחא זכרם ברוך). קבוצות אלה התכנסו אחרי שעות הלימודים ודנו כצוותא בנושאים נכבדים שעוררו את סקרנותם האינטלקטואלית, הן בתחומי התרבות הכללית והיהודית, הן ובעיקר בנושאים הקשורים ברעיון הציוני, כסוציאליזם וככלל ההיבטים של תחיית העם היהודי בארץ ישראל. בעבור צעירים רבים שגדלו במשפחות מתבוללות היה הביקור בבית הספר היהודי וההשתתפות בחוגים אלה מסע התועדות ראשון אל יהדותם. כתב על כך פאביו דלה סיטה (Fabio Della Seta), שהיה אז תלמיד בכית הספר היהודי ברומא:

גם מי שבאו ממשפחות בעלות מסורת של 'תנועת התחייה' (Risorgimento) – ואפשר שאלה היו הרוב הגדול – דהיינו, ממשפחות חילוניות ובעלות נטייה אנטי-קלריקלית מוגדרת שכללה כמובן גם את הקלריקליזם היהודי, החלו לחוש איוז גאוזה משונה ובלתי מוסכרת על היותם יהודים. זאת לא הייתה, כבימים ראשונים, הגאוזה המשונה והמוזכיסטית העשויה להתעורר מתחושת ההשתייכות לכת של

35. A. Fano, 'L'alijah dall'Italia dal 1928 al 1955', *La rassegna mensile di Israel*, xxi (1955), pp. 263-276; S. Della Pergola - A. Tagliacozzo, *Gli italiani in Israele*, Roma 1978; Id., 'L'Alyah italiana: tipologia ed esperienze personali', *Israel. Un decennio*, Roma 1984, pp. 333-339

מגורים. היה משהו שלמעלה מזה. אך עדיין היה בלתי אפשרי להגדרו.³⁶

חלק מבני הנודע שהיו שותפים לחזויה זו הגיעו למסקנה, כי יוכלו למצוא את אותו 'משהו' בציונות, ולאחר השחרור ביקשו להגשימה בעלייה לארץ ישראל. אחדים מהם עלו באוניות מעפילים ונכלאו במחנות ההסגר הבריטיים שבעתלית ובקפריסין. לאחר ששוחררו, עם הקמת מדינת ישראל, לקחו חלק בהגנת הארץ במלחמת העצמאות ורבים מהם המשיכו בדרך של הגשמת הציונות החלוצית כתכרי קיבוצים. הפלת המשטר הפאשיסטי ב־25 ביולי 1943, כניעת ממשלת איטליה ב־8 בספטמבר, פלישת הצבא הגרמני והקמת 'הרפובליקה הסוציאליט האיטלקית'³⁷ שבאו בעקבותיה, שמו קץ באופן ברוטלי לכל ביטוי של חיים יהודיים וציוניים. יצאה מכלל זה פעולת הסיוע של ה'דלאס', אשר לא פסקה גם בימי הדיכויים הקשות ביותר הודות לאומץ הלב ולמסירות הנפש של רוב פעיליה, ביניהם סטימיו סוראני (Settimio Sorani), מסימו טליו (Massimo Teglio), מריו פינצי (Mario Finzi) שהוגלה ולא שב) וברנרדו גרוסר.³⁸ כמו כן תרמו להצלחת פעולות הסיוע וההצלה כמה אנשי כמורה קתוליים, בכללם האב מארי־בנוא (Père Marie-Benoit), הקרדינל פייטרו בואטו (Pietro Boetto), הבישוף אנטוניו סנטץ (Antonio Santin), דון לטו קאזיני (Leto Casini) ודון פרנצ'סקו רפטו (Francesco Repetto), אשר לעתים קרובות סיכנו את חייהם למען היהודים הנודפים.³⁹ כתשעה חודשי הכיבוש הגרמני ברומא, מתחילת ספטמבר 1943 ועד 5 ביוני 1944, הסתייעו ב'דלאס', ברומא בלבד, 1185 יהודים נרים, 305 יהודים איטלקים שנמלטו מן הצפון ר־484 יהודים מקומיים. הפעילות הציונית התחדשה בסתיו 1943, לאחר נחיתת צבאות בעלות הברית על אדמת דרום איטליה ועמם היחידות הראשונות של המתנדבים היהודים מארץ ישראל. המפגש המרגש הראשון על אדמת אירופה המשוחררת בין חיילים שהגיעו מן 'הבית הלאומי' לבין יהודים שרידי השואה, התרחש במוצאי יום הכיפורים תש"ד, 9 באוקטובר 1943, בפרמונטי די טרסיה שלידי העיר קוסנצה (Ferramonti di Tarsia, Cosenza) בקצה הדרומי של המגף האיטלקי. במקום זה הקימה הממשלה הפאשיסטית ביוני 1940 מחנה הסגר, שבו נכלאו מי שנחשבו ל'אלמנטים מסוכנים בתנאי מלחמה',⁴⁰ לפי ההגדרה הרשמית של אותם הימים – מרביתם פליטים יהודים שלא צייתו לחוק הגירוש מספטמבר 1938 או שביקשו מקלט באיטליה בשנות המלחמה הראשונות, ומיעוטם אנשים בני לאומים שונים שנחשדו כגטיות אנטי־פאשיסטיות. ביום שחרור המחנה, 14 בספטמבר 1943, היו בו כ-1900 אסירים, מהם

F. Della Seta, *L'incendio del Tevere*, Trapani 1969; F. Del Canuto, 'Ebraismo e Sionismo: 36
 un risveglio di coscienze negli anni difficili (1938-1944)', *La rassegna mensile di Israel*, xlviii
 (1982), pp. 41-49

La Repubblica Sociale Italiana - RSI 37

S. Sorani, *L'assistenza ai profughi ebrei in Italia (1933-1947)*, Roma 1983, pp. 115-156 38

האב מארי־בנוא פעל רבות גם לפני כן, למען היהודים שמצאו מקלט באיזור הכיבוש 39
 האיטלקי בדרום צרפת (ראה ד' קארפי, *בין שבת לחוסר*, ירושלים תשנ"ג).

Pericolosi nelle contingenze belliche 40

למעלה מ־1500 יהודים.⁴¹

במחנה פרמונטי היו כלואות גם שתי קבוצות מאורגנות של צעירים ציונים. הראשונה, שמנתה במקור 302 איש, היתה מורכבת ברובה חברי תנועות נוער חלוציות מארצות מרכז אירופה אחרות, אליהן נוספו משפחות פליטים ששהו בצפון איטליה ונאלצו לעזוב את המדינה. הם הגיעו באנייה לבנגווי שבקירינאיקה במאי 1940, שם המתינו לספינה בולגרית שנשכרה מראש ושצריכה הייתה להובילם בדרך 'בלתי לגאלית' אל חופי ארץ ישראל. אולם בעוד הם שוהים בבנגווי הצטרפה איטליה למלחמה ביוני 1940 ותוכניתם עלתה על שרטון: הם נחקעו במקום, נעצרו בידי השלטונות האיטלקיים והועברו לפרמונטי בספטמבר של אותה שנה.⁴² הקבוצה השנייה מנתה 509 חברים, רובם חברי תנועת בית"ר אשר יצאו לדרך מברטיסלב במאי 1940 והיו שותפים למסע תלאות של ספינת מעפילים רעועה, 'פנטצ'ו' (Pentcho) שמה. ספינה זו הסיעה אותם לאורך נהר הדנובה, תצתה את הים השחור והגיעה עד לים האיגיאני, שם טבעה בים ב־9 באוקטובר בקירובת אי קטן ושומם מאיי הדורקאנו. למזלם של הניצולים, גילתה אותם בעוד מועד על אותו אי ספינת מלחמה איטלקית שהובילה אותם לרודוס, משם הועברו למחנה פרמונטי במהלך החודשים פברואר-מארס של שנת 1942. שתי קבוצות אלה תרמו באופן מכריע לשמירת הגחלת הציונית במחנה, חרף התנאים הקשים שבהם היו נתונים חבריהן.

הפעילות הציונית באיטליה המשותרת קיבלה דחף מיוחד משהגיע לבארי במארס חיים אנצו סיריני (Enzo Sereni), שליח היישוב כמזי הצבא הבריטי. סיריני, אישיות יחידה במינה, ראשון החלוצים של יהדות איטליה בארץ ישראל, חבר קיבוץ גבעת ברנר, התגייס בימי המלחמה ליחידת הצנחנים הארצישראלים שנועדו לצונת מאחרי קווי החזית ולפעול בשטחי האויב להצלת יהודים. סיריני עצמו הוצנח במחוז טוסקנה ב־15 במאי 1944, נשבה בידי הגרמנים ונכלא בעיר ורונה. לימים הועבר למחנה מעבר בולצנו-גריס (Bolzano-Gries) ומשם למחנה דכאו, שם הוצא להורג ב־18 בנובמבר 1944. בעת שהותו בדרום איטליה, בטרם יצא לשליחותו, טיפל סיריני בארגון העלייה הראשונה מאירופה המשותרת, ובראש ובראשונה בעליית אנשי מחנה פרמונטי, שבו ביקר פעמיים ב־23 באפריל וב־5 במאי 1944.⁴³ באחד מביקוריו פגש אותה משה שרת (אז שרתוק), שעשה באביב 1944 באיטליה בדרכו ללונדון ושלימים סיפר על המפגש באלה המילים:

זכור לי ערב אחד שבו הגעתי למחנה פרמונטי שבדרום [איטליה] לאחר נסיעה של שלוש עשרה שעות על ג'יפ ... הגעתי באיחור רב. ראיתי המונים רבים מתקהלים באולם רחב ידיים ואיש נואם בפניהם בשפה גרמנית. התקרבותי והכרתי על הבמה את אנצו, היהודי האיטלקי.

41. F. Folino, *Ferramonti. Un lager di Mussolini*, Cosenza 1985; C.S. Capogreco, *Ferramonti*, Firenze 1987

42. מצבת המשפחות הוצאו לאחר מכן מפרמונטי ופוזרו בכמה כפרים באיטליה התיכונה במעמד של 'חופשים למחצה' (internati liberi). ראה שני פרסומי זכרונות: א' זהר, *הנידוי*, (חוברת בשכפול ללא ציון תאריך ומקום ההוצאה לאור); ר' צימט-לוי, *מעבר לגשר*, ירושלים 1987.

43. D. Carpi, 'Le ultime lettere scambiate fra Enzo Sereni e Leone Carpi, aprile 1944', *Scritti in memoria di Leone Carpi*, Gerusalemme 1967, pp. 285-294

החלוק מארץ ישראל, הצנחן, אשר הגיע אל המחנה הנידח ודבריו בשפה הגרמנית חדרו אל לבם של אחיו היהודים אשר ניצלו מן הטבח.⁴⁴

הפרי הראשון של פעילות זו היה הפלגתה ביום 28 במאי 1944 של קבוצת עולים שמנתה 571 נפש, ביניהם 350 ממשוחררי מחנה פרמונטי, רבים מהם ניצולי 'פנטצ'י. קבוצה אחרת עזבה את מחנה פרמונטי תורשים אחדים קודם לכן, ויחד עם צעירים יהודים נוספים, רובם פליטים שהגיעו כדרך-לא-דרך מיוגוסלביה, יסדה הכשרה חקלאית בסביבות בארי. בארגון הכשרה זו סייע רבות הרב הצבאי של היחידות הארצישראליות בארמיה הבריטית השמינית, הקפטן אפרים אלימלך אורבך,⁴⁵ גם הוא אישיות דגולה, מלומד בעל שם, לימים פרופסור באוניברסיטה העברית בירושלים ונשיא האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. הכשרה נוספת, אף היא של פליטים, נפתחה באפריל 1944 בסנטה מריה די ליאוקה (Santa Maria di Leuca) שבקצה הדרומי של מחוז פוליה. קבוצות פליטים אלה, יחד עם יהודים יחידים שבעיר נפולי וכיישובים אחרים שבמחוזות שכבר שוחררו, יסדו בנובמבר 1943 את ה'פדרציה הציונית של דרום איטליה', שמושבה היה כבארי ושלידה פעלה 'עודה מאוחדת למען העלייה לארץ ישראל'. התארגנות אלה היו הביטי המוחשי הראשון של חידוש הפעילות הציונית 'הממוסדת' על אדמת אירופה המשוחררת. בפרמונטי ראה אור ביום 3 בינואר 1944 הגיליון הראשון של שבועון יהודי בלשון אנגלית *The Harbinger*, ביוזמתו ובעריכתו של הרברט לנדאו, יהודי מן העיר פיומה, מאסירי המחנה לשעבר. חייו של שבועון זה היו קצרים: הוא נסגר לאחר הופעת גיליונו הראשון בפקודת השלטונות הבריטיים, על שום שעורכו העז לפרסם דברים בזכות הקמה מדינה יהודית בארץ ישראל בעתיד הקרוב. לעומתו שפר חלקו של פרסום אחר שהופיע בימים אלה – ביולטין משוכפל בשפה הגרמנית שכותרתו *Zionistisches Informationsblatt*, ושבראש הגיליון הופיעה גם המילה 'בדרך' באותיות עבריות. ביולטין זה, שנועד כמובן ליהודים הפליטים, יצא לאור בבארי מתחילת 1944. באותה עת היוו היהודים הלא איטלקים, הפליטים, הרוב המכריע של הציבור היהודי באזורים המשוחררים: רק כ-500 מכלל 6.000 היהודים שהיו באזורים אלה היו איטלקים. יתירה מזאת, רק מחצית מאותם ה-500 היו תושבי האיזור במקור, רובם בני הקהילה הקטנה בנפולי, ואילו יתרתם היו גם למעשה פליטים, שכן הגיעו מן המחוזות הכבושים באיטליה התיכונה והצפונית, על פי רוב בחוסר כל ולאחר שחצו את קורי החזית במסע תלאות קשה ומסוכן.

שחרור רומא ביוני 1944, העיר שבה הייתה הקהילה היהודית העתיקה והגדולה באיטליה, ושחרור פירנצה באוגוסט 1944 ומחוז טוסקנה כולו בשבועות שלאחר מכן, הרחיבו את מעגל הפעילות היהודית והציונית גם בקרב הקיבוץ היהודי האיטלקי. אולם גם כאן, גם לגבי אוכלוסייה יהודית מקומית מושרשת זו, הייתה תרומתם המוסרית והחומרית של חיילי היחידות הארצישראליות – ומשלהי 1944,

44. M. Sharett, 'Incontri con Enzo Sereni', *Scritti in memoria di Enzo Sereni*, Gerusalemme 1970, p. 35

45. איא אורבך, על ראשית פעולות העזרה לפליטי השואה של היחידות הארצישראליות באיטליה הדרומית וברומא – מתוך יומן רשימות, ספר זכרון לחיים אנצו סריני, עמ' 299.

של חיילי הבריגדה היהודית – בעלת חשיבות רבה מאוד, בעיקר בתקופה הראשונה שלאחר השחרור. זאת הייתה תמיד ובכל מקום חקופה כאוכה וקשה ביותר לשורדים, לא רק מפאת ההלם שעדיין היו נתונים בו בשל מה שעבר עליהם, אלא גם ובעיקר משום שרק לאחר שיצאו ממערבולת ההתרחשויות עצמן והתרחקו מהן קמעא, יכלו להיעצר, להביט לאחור, לעתים בעל כורחם, ולתת את הדעת על מה שאירע. כי אז ניצבו לראשונה בפני משמעותם הנוראה של הדברים, וחרדה גדולה אחזה בהם, כיצד יתמודדו להבא עם זכר הקורות מן הימים שעברו, ומהיכן ישאבו את הכוח הנפשי שיידרש להם כדי לעמוד מדי יום ביומו במבחן הנוסף והמתמשך. כמו כן, בשלהי שנת 1944 עדיין קיוו רוב היהודים שנותרו באזורים המשותתרים לראות בשובם של יקיריהם שהוגלו, והמקום הריק שהללו הותירו בחוג המשפחה ועל ספסל בית הכנסת עדיין משך את העין וקרע את הלב.

ביום חמישי, 8 ביוני 1944, לאחר שהוסרו חותמות השעווה שהגרמנים ושותפיהם הפאשיסטים הטביעו על דלתות בית הכנסת ועל משרדי הקהילה, נערך ברומא טקס הוריה ותפילה בציבור, הראשון לאחר השחרור. את הטקס ניהל הרב דוד פנצ'ירי (Panzieri), שבמסירות נפש והקרבה עצמית מופלאה פעל למען בני קהילתו ככל ימי הכיבוש הגרמני. לאחר התפילה נשאו דברים "כפני קהל שמח למפגש, אך נדהם מהיעדרותם של אחים כה רבים"⁴⁶ שני אישים שתרמו רבות להצלת יהודים: סטימיו סוראני, שעמד בראש ה'דלאסס' ברומא ככל חודשי הכיבוש, והאב מארי-בנוא, נזיר ממסדר הקפוצ'ינים, מחסידי אומות העולם. למחרת היום הגיע מבארי הרב א"א אורכך, שהשתתף בתפילת ערב שבת והביא לקהל הנרגש פריסת שלום מאחיהם היושבים בציון.

בראשית יולי 1944 נפתח ברומא, באחד הרחובות המרכזיים של העיר, מועדון לחיילי היחידות הארצישראליות שבצבא הבריטי. באותו בניין שוכנו כעבור זמן מה גם לשכת הרב הצבאי, מערכת העיתון לחייל – העיתון הראשון בשפה העברית שפורסם מאז ומעולם על אדמת איטליה – וכן משרדי 'המרכז לגולה', גוף שעתידי היה להטביע את חותמו על רבות מן הפעולות שנעשו בקרב רבבות הפליטים היהודים שהגיעו לאיטליה לאחר סיום המלחמה.⁴⁷ 'המרכז לגולה', שהוקם רשמית ברומא ביום 28 באוקטובר 1944 ביוזמת קבוצת חיילים קטנה מארץ ישראל ובהשתתפות שני נציגים של הג'וינט, נטל על עצמו לתאם בין פעילויות הסעד, התרבות והחינוך העיקריות, שכבר נעשו או שתוכנן להתחיל בהן באזורים ששוחררו מעול הכיבוש הגרמני באיטליה. הוגה הרעיון של הקמת 'המרכז' ומנהלו הראשון היה יחיאל דובדבני, חבר קיבוץ עין השלושה, אשר שרת באותה עת באחת היחידות הארצישראליות. סייע בידו חייל נוסף מארץ ישראל, ברונו סבלדי (Bruno Savaldi), מעולי איטליה, איש גבעת ברנר, שעתידי היה למלא תפקידים מרכזיים בפעולת השיקום של התנועה הציונית באיטליה.

זמן מה לאחר שחרור רומא נפתח שוב בית הספר היהודי 'יטוריו פולאקו' באחד

46. S. Sorani, *L'assistenza ai profughi ebrei in Italia*, p.158

47. המרכז לגולה באיטליה בשנים 1945–1948. 20 שנה לפעולתו. כנס בבית הנשיא, [ירושלים] חשן תשכ"ו (1965); נחבי הצלה והעפלה. המרכז לגולה באיטליה 1944–1948, חל אביב תשמ"ה (1984).

מבנייני הקהילה – גם זאת בסיועם של החיילים מארץ ישראל וכמיוחד הודות למסירותו ולכישוריו של אחד מהם, אלימלך כהן שמו. כבר בתחילת שנת הלימודים החדשה, תשי"ה, החלו ללמוד בו מאות תלמידים.⁴⁸ כאחד האולמות של בניין הקהילה אשר שימש בעבר משכנה של ספרייתה הגדולה והעשירה שנשרדה בירי הגרמנים, התקיימו באופן סדיר פעולות תרבות בהדרכת הסרג'נט יצחק בן דור, איש בעל תרבות והשכלה יהודית רחבה, חבר מערכת עיתון דבר, שלימים נפל במלחמת העצמאות במערכה על ירושלים. ברובע אחר של העיר, בבניין שבו שכן בית כנסת קטן, ברחוב כאלבו (via Balbo), נפתח ביוני 1944 כהשתתפות חייל נוסף מארץ ישראל, צבי אנקורי, 'מרכז הנוער היהודי – החלוץ'.⁴⁹ במרכז זה ניתנה לצעירים יהודים ההזדמנות לפגוש בחיילי היחידות הארצישראליות וללמוד מפייהם על הנעשה בארץ, על ההתפתחויות שחלו בתנועה הציונית וכשלוחותיה החלוציות בפרט, ולדון בבעיות שהעסיקו אותם כתחומי החברה והתרבות. כתב על כך לאתר שנים יהודה ג' פיפרנו (Giorgio Piperno), צעיר יליד רומא שהיה באותה עת מן הפעילים הבולטים בקרב יהודי העיר:

ווא כאלבו היה למשהו יותר ממקום מפגש, ממועדון. כאן הקימונו מרכז במלוא מובן המלה שבו בילינו ימים שלמים ... מעין 'בית החלוץ' שבו למדנו, כמיוחד את השפה העברית, ובו זמנו פעילויות בעלות אופי ארגוני ותרבותי במטרה להפיח רוח חיים בקהילה, אשר החלה להתארגן מחדש לאחר ההפסקה הארוכה. באווירה זו של שתוף פעולה, אך גם של מתיחות פולמוסית [עם החיילים מארץ ישראל], בילינו את תודשי הקיץ [של 1944], כשלבנו נקרע למחשבה על אודות גורל יקירינו אשר הוגלו יחד עם מיליוני אחים.⁵⁰

ב'מרכז' שברחוב כאלבו הוקמה הקבוצה הראשונה של תנועת 'החלוץ', שבשנים שלאחר מכן, וכמיוחד לאחר שחרור צפון איטליה, הייתה לאחד ממוקדי המשיכה העיקריים לנוער הציוני האיטלקי. אל תנועת 'החלוץ' השתייכה גם הכשרה חקלאית, 'לנגבי', שנפתחה ב־15 ביולי 1944 בפונטה די נונה (Ponte di Nona), לצד הדרך הרומית העתיקה פרנסטינה (Prenestina), ובה קבוצה של כמה עשרות צעירים יהודים איטלקיים. באוגוסט 1944 נפתח באתר מבנייני הקהילה היהודית הקורס הראשון של 'סמינר למדריכים', שבו לקחה חלק קבוצת צעירים, רובם איטלקים, קצתם מקהילות שמחוץ לרומא. בסתיו של אותה שנה נפתח קורס נוסף. שני הקורסים נתקיימו בהדרכת אליעזר הלוי – חייל מארץ ישראל בעל השכלה כללית רחבה ועבר סוער כתנועות השמאל של כמה ארצות אירופה – ובהם נלמדו לשון עברית, דברי ימי ישראל, וכן נתקיימו דיונים בנושאים הקשורים בתנועה הציונית בכלל ובציונות הסוציאליסטית בארץ־ישראל בפרט.

48. G.J. Piperno, 'I soldati di Erez Israel e la riapertura della scuola ebraica di Roma', *La rassegna mensile di Israel*, xxxvi (1970), pp.323-334 (Volume in memoria di Attilio Milano)

49. Centro giovanile ebraico- Hechaluz. צבי אנקורי היה פעיל לפני כן גם באחת ההכשרות שבקרבת בארי. לימים היה פרופסור להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל אביב.

50. G.J. Piperno, 'Fermenti di vita giovanile ebraica a Roma durante il periodo delle leggi razziali e dopo la liberazione della città', *Scritti in memoria di Enzo Sereni*, Gerusalemme 1970, p.306. על אישיותו של יהודה ג' פיפרנו, חבר קבוצת שדה אליהו, ראה במבוא לקובץ כתביו, שידידיו הרציאו לאור לאחר מותו (להלן, הערה 52).

היו אלה צעירים שיצאו מבית היוצר של החינוך הפאשיסטי, – שח כעבור מספר שנים אליעזר הלוי – אתדים מהם באו מסכיבה מתכוללת לחלוטין והיו מוטרדים מאוד מבחינה אידיאולוגית ונפשית; היו צעירים בעלי השכלה כללית רחבה, ועל פי רוב ביקשו להרחיב את ידיעותיהם על יהדות, על דברי ימי ישראל, על הציונות, במיוחד זו הסוציאליסטית, ועל ההסתדרות הכללית של העובדים.⁵¹

דברים שמן הסתם ניתן ללמוד מהם יותר כיצד הצטייר הגווער היהודי האיטלקי בעיני חייל מארץ ישראל, מאשר על דפוסי המחשבה של נערים אלה ועל הבעיות התרבותיות והחברתיות שהעסיקו אותם באמת.

המפגש האינטלקטואלי בין החיילים הארצישראלים, על פי רוב יוצאי ארצות מזרח אירופה, הניכי תנועות שראו בציונות את הדרך ל'שינוי ערכים' ולעריכת מהפכה בביטריה 'הגלותיים' של היהדות, לבין הצעירים היהודים האיטלקים שראו בה את הדרך לקנייתה מחדש של תודעה יהודית 'שלימה', תרבותית ודתית – מפגש זה לא יכול להיות קל ולא יכלו להעדר ממנו מתחים אידיאיים ואי-הבנות גם עמוקות. הד לכך מצד אחד, מצד אחד, ברבים מן המכתבים והסקירות ששיגרו חיילים לחברי תנועותיהם או לחברי קיבוציהם; בהם הרבו למתות ביקורת על יהדותם הפגומה של יהודי איטליה, על דלות ידיעתם את הלשון העברית ועל רדידות תרבותם היהודית, לעומת הטמעותם המופלגת בתרבות ובחברה האיטלקית. ומן העבר השני לא חסרו דברי ביקורת, גם חמורים, מצד צעירים ציונים איטלקים על חוסר ההבנה ואף הוילזול שהפגינו החיילים כלפי אורת חייהם ובמיוחד כלפי שאיפתם לתת משמעות ערכית, תרבותית ודתית, לזהותם היהודית ולזיקתם הציונית כמקשה אחת. יעידו על כך הדברים שכתב יהודה ג' פיפרנו אל אליעזר הלוי באגרת מיום 27 ביולי 1944, שבה נאמר בין השאר:

אני חושב כי בבואכם לרומא, שגיתם בהערכת המצב. אתם חשבתם שתמצאו כאן, בקרב המון יהודים מתבוללים, קבוצת בני-נוער בורים לחלוטין בכל מה שנוגע ליהדות, אך לעומת זאת חרורים רצון עז להגשמה ציונית. ונהפוך הוא: אנו היינו ברובנו קבוצת בני-נוער שדעותיהם התיאורטיות ברורות ובטוחות מאוד, אם כי אולי מוטעות; ונטינו, לפחות אחדים מאתנו, לבקש פתרונות שונים מהפתרון הציוני. פתרונות אלה ייתכן ולא היו ניתנים להגשמה בפועל, אולם מבחינה תיאורטית היו מבוססים. שגיאתכם הייתה בכך שלא בחנתם נכונה את המצב הזה, ולא הבאתם בחשבון את בעיותינו ואת דעותינו, לא הבינתם עד כמה קשור אדם, ובעיקר נער, לדעותיו-שלו אשר התגבשו בו במשך שנים של לימודים, של הרהורים, של ויכוחים, דעות שגם אם מכירים בטעותן נדרש מאמץ פנימי חזק כדי להעז ולשנותן – ובמאמץ זה זקוק אדם לסעד והדרכה. לא הבאתם בחשבון את העובדה שאנחנו – גם עקב הסכיבה הלאטנית שבקרבה אנו חיים, וגם עקב התרבות ההומוגניסטית שלנו – נוטים לפתור בעיות יותר להלכה מאשר למעשה. על כן נוצרה בנו ההרגשה שאישיותנו נדרסת איכשהו, ושאנו נחשבים כמעט כמכונות הנתונות בידיכם.

מן הצד השני, נקטתם מלכתחילה שיטה מוטעית. או שראיתם בנו בני-אדם שמבחינה מסוימת

F. Del Canuto, 'La ripresa delle attività sionistiche e delle organizzazioni ebraiche alla
Liberazione (1944-1945)', *La rassegna mensile di Israel*, xlvii (1981), p.182, n.17

יש להנכם או לשקם את חינוכם – ואם כן, לא הייתם צריכים להטיל עלינו מיד אחריות ארגונית ומינהלית, אלא הייתם צריכים לקבל את זו עליכם, ועוד לפני פתיחת 'המרכז' צריכים הייתם לקיים עמנו פעולה חינוכית ברוח רעיונותיכם ומטרותיכם; או שחשבתם אותנו לבעלי דעות מעוצבות שאינם זקוקים אלא לכירור לצורך הרחבה – ואז הייתם צריכים למסור לידינו את ניהול העניינים למעשה, לתת לנו חופש החלטה מלא, ולהסתפק בהענקת סעד ועצה. זאת ועוד: לא נתחם די אמן בידיעתינו את יהדות רומא, וכך שגיתם שגיאות פסיכולוגיות רבות בשטח התעמולה. לא הבאתם בחשבון ולא הבינותם כי כשם שגראה לכם בלתי אפשרי להיות יהודים מבלי להיות ציונים, הרי לאחרים נראה בלתי אפשרי להיות יהודים מבלי להיות דתיים; מכל מקום סרכתם לבאר לנו את דעתכם בנרנן. לא הבינותם שלגבי אחדים מאתנו – ואני עצמי אחד מהם – היה זה זעזוע עמוק שלא ראינו אתכם בבית-הכנסת בתפילת ערב שבת וכן העובדה שאתם מעשנים בשבת. אגב, עובדה זו גרמה מורת-רוח ליהודים רבים ברומא, כי בעיר זו, בעיקר בין בני-הנוער, קיימת זיקה דתית מעמיקה שאתם מעולם לא רציתם להתחשב בה. גם אנו לא היינו נקיים מאשמה, לא היינו כנים עם עצמנו ואף לא אתכם, לא עבדנו כפי שהיינו צריכים לעבוד, והחרנו לעצמנו לגלוש לסידרה אינסופית של ויכוחים שגרמו לנו עייפות ורכרוך נפש. עקב כל הסיבות האלה השתררה יותר ויותר תחושה של אי-נחת, נוצרה אורחה של אי-אמון הדדי, אשר לגבי-ידי הביאה לתקרית הבאנאלית והגסה של אמס.⁵²

דברים שנכתבו, יש להדגיש, בידי צעיר הקשור בכל נימי נפשו בציונות החלוצית, אותה הגשים ברבקות עד יום מותו כחבר קיבוץ שדה אליהו. אי-ההכנות וחילוקי הדעות לא חסרו איפוא, כפי שניתן היה לצפות ממפגש בין אלמנטים בעלי הכרה רעיונית מוצקה ורקע תרבותי שונה כל כך. אף על פי כן, לא גרעו חילוקי הדעות מחשיבותה של הפעילות המשותפת ולא צמצמו את היקפה. כברומא כן גם בפירנצה נפתח לאחר השחרור ביוזמת החיילים מארץ ישראל בית ספר יסודי יהודי, ואחד החיילים, אריה אבישר שמו, שימש כמנהלו במשך למעלה משנה בכישרון ובהצלחה. כמו כן נפתח בפירנצה לקראת סוף שנת 1944 'בית החלוץ', גם הוא ביוזמתו ובהדרכתו של חייל מארץ ישראל, אליהו לוביסקי, חבר קיבוץ בית אלפא, שניחן במסירות וברוח חלוצית סוחפת. 'בית החלוץ' היה הכשרה עירונית, שהצטרפו אליה כעשרים צעירים, רובם ככולם איטלקים, אשר עבדו כפועלים יומיים בעבודות פשוטות ביותר, כדי להתפרנס וכדי להכשיר את עצמם לעלייה ולחיי עבודה בארץ ישראל. אחד מבחירי חברי הקבוצה, מרקו מורפורגו (Marco Morpurgo), שבלט ברוחב השכלתו היהודית והכשרתו הציונית, נפל לימים במלחמת העצמאות ליד קיבוצו, שדה אליהו.

לבסוף, להשלמת פעילותם הציונית-חינוכית של החיילים הארצישראלים, הפליגה ביום 22 במארס 1945 מנמל טרנטו (Taranto) קבוצת עולים שנייה מאיטליה המשוחררת. בין 900 העולים היו כ-200 יהודים איטלקים, ובהם חברי 'בית החלוץ' שבפירנצה וההכשרות שליד רומא ובארי, לצד פליטים ממוצא שונה אשר התקבצו

52. יהודה ג' פיפרנו, יהדות, ציונות וחלוציות. פרקי הגות ומעש, קבוצת שדה אליהו תשלי"ד (1973), עמ' 61-60. ראה גם: ד' פורת, 'צלע ב"משולש יהודי" באיטליה: מפגשם של יהודי איטליה עם ניצולי השואה ועם חיילים ושליחים של היישוב, בשנים 1944-1946', *לקוט מורשת*, 50 (אפריל 1991), עמ' 91-110.

בדרום איטליה. הם הגיעו אל חופי הארץ כעבור ימים אחרים ואת 'חג החירות' הראשון על אדמת המולדת חגגו כאסירים כמתנה הסגר ליד עתלית. בגאווה מוצדקת הצביע יחיאל דוברבני על עלייה זו, בדבריו בישיבת הוועד הפרעל של ההסתדרות מיום 30 בינואר 1946, כעל "תרומתם של החיילים לארץ-ישראל".⁵³

בשלבם האחרונים של ארגון הפלגה זו לקח חלק גם ש"א נכון, אשר כפי שנאמר נמנה עם הפעילים המרכזיים של הפדרציה הציונית האיטלקית עד לעלייתו לארץ ישראל באביב 1939. ש"א נכון חזר לאיטליה המשותורת ביום 8 בפברואר 1945 כשליח הסוכנות היהודית, ובמשך שנתיים ניהל את המשרד הארצישראלי ברומא, שהופקד בין השאר על חלוקת הסרטיפיקטים המעטים שהשלטונות הבריטיים העמידו לרשות המוסדות הלאומיים. בעת שהותו באיטליה עלה בידי ש"א נכון לקשור קשרים עם אחרים מן האישים המרכזיים של הממשל האיטלקי החדש, אשר בשנים שלאחר מכן גילו יחס אוהד כלפי המפעל הציוני, ובעיקר לא מגעו את כניסתם של רבבות פליטים לארצם ואת שהייתם על אדמתה עד לעלייתם לארץ ישראל.⁵⁴

ביום 10 ביולי 1945 הפליגה מנפולי (Napoli) קבוצת עולים שלישית, האחרונה שהתגבשה לפני סיום המלחמה. אבל הפעם היה מספר היוצאים קטן בהרבה מאשר בשתי העליות שקדמו, משום שלמרות המאמצים הרבים שהושקעו לא עלה בידי המוסדות הציוניים להשיג מן השלטונות הבריטיים אלא 150 היתרי עלייה לכ-1000 יהודים ומעלה שהגישו בקשה לעלות.

במקביל לפעולות הסיוע והחינוך שנעשו ביוזמת החיילים מארץ ישראל או בשיתוף פעולה עמהם, התחדשה שבועות אחרים לאחר שחרור רומא הפעילות הציונית הממוסדת בקרב יהודי איטליה. היוזמה יצאה מקבוצת פעילים ציונים קטנה, שמצאו מקלט בעיר בחרדשי הכיבוש או שהגיעו אליה מייד לאחר השחרור. האישיות הבולטת שבהם היה קרלו אלברטו וטרבו, מי שהיה פעיל בהנהגת הפדרציה הציונית האיטלקית עד תחילת שנות השלושים ונאלץ לאחר מכן לפרוש מן הפעילות הציבורית בשל עמדתו האנטיפאשיסטית המוצהרת ואף הרשם כמאסר באביב 1940, ערב הצטרפות איטליה למלחמה. לאחר שחרור רומא היה ק"א וטרבו הנפש החיה ברוב היחזמות שנקטו לחידוש הפעילות הציונית לאחר השנים הארוכות של שיתוק מאונס. האותות הראשונים להתחדשות זאת היו הקמת 'החוג הציוני של רומא' (Gruppo Sionistico Romano) ב-27 ביוני 1944 - דהיינו, פחות מחודש לאחר השחרור, - פתיחת 'המרכז' שברחוב באלברו בשיתוף פעולה עם החיילים הארצישראלים, ופרסום 'ידיעון', *Il Bollettino Ebraico di Informazione*, שבישר באופן צנוע את חידוש הופעתה של עיתונות יהודית באיטליה בעבור היהודים המקומיים.

הידיעון ראה אור לראשונה ביום 13 ביולי 1944 כדו-שבועון שחולק בלא תשלום

53. הדברים מצוטטים לפי י' גלבר, *תולדות ההתנדבות*, כרך ג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 260. גלבר מציין ש, כי "מיליה של האונייה הושלם רק ברגע האחרון וכעקבות לחצים חזקים שהפעילו החיילים על הפליטים". כותב מאמר זה, שנמנה עם העולים באותה אונייה, זוכר שיהודים רבים התחננו שיתנו להם להצטרף אל היוצאים, ולא כולם נענו. אך זו רק דוגמה פשוטה עוד לתופעה השכיחה של חוסר ההתאמה בין הידברך לבין העובדות העולות מן התייעוד.

54. על אישיותו ופעולתו של ש"א נכון, ראה בכרך לזכר: *Scritti in memoria di Umberto*

לכל חברי ההסתדרות הציונית'. לאמיתו של דבר, הכוונה המקורית הייתה לחדש את הופעתו של השבועון *ישראל*, שנסגר שש שנים קודם לכן בהוראת השלטונות הפאשיסטיים. אולם השלטונות הצבאיים של בעלות הברית לא הזדרזו להעניק את הרישיון הררוש לחידוש הופעתו של כתב עת, שהיה בעבר מזוהה באופן כה ברור עם הרעיון הציוני (ועם עמדות אנטי־פאשיסטיות). על כן נאלצו הציונים להסתפק באופן זמני בפרסום עלון פנימי המחולק לציבור ללא תשלום, שבעבורו לא היה צורך בהשגת רישיון כלשהו. מערכת *הידיעון* שכנה בבניין בית הכנסת שברחוב באלבו, בחדר אחד עם 'החוג הציוני של רומא'. עורכו היה ק"א ויטרבו ועם חברי המערכת נמנו פביו דלה סיטה, יהודה פיפרנו, יוחנן די קסטרו (Giovanni Di Castro), ברזילי סונינו (Ferruccio Sonnino) וגרושן קאלו (Silvio Caló).⁵⁵ גיליונו האחרון של *הידיעון* יצא לאור ב־23 בנובמבר 1944, וכעבור שבועיים, ב־7 בדצמבר, נחתרשה הופעתו של השבועון *ישראל*, כשבראש הגיליון מתנוססת כותרתו הוותיקה והמוכרת היטב לציוני איטליה – התיבה 'ישראל' באותיות עבריות ולועזיות וכיניהן 'מגן דוד'. מאז הוסיף ק"א ויטרבו לערוך את *ישראל* קרוב לשלושים שנה, עד יום מותו.⁵⁶ מטרתו המוצהרת של *הידיעון* הייתה מלכתחילה לפרסם מידע על המתרחש בארץ־ישראל. ובאמת נתפרסמו בו כתבות רבות על כך, מתורגמות מעיתון החיילים *לחייל* או מעיתונים עבריים אחרים שהגיעו לידי המערכת. כמו כן הוקדש בו מקום לידיעות שהחלו להסתנן מן הארצות ששוחררו על גורל היהודים שם (ובכלל זה השמועות המרות הראשונות על גורלם של היהודים שהוגלו מרומא). יחד עם זאת נתפרסמו מדי פעם גם מאמרים מקוריים בעלי אופי פוליטי פרוגרמטי: אופייני להם המאמר 'עתידנו' (Il nostro avvenire), מפרי עטו של העורך, אשר הופיע בגיליון האחרון של *הידיעון*. במאמר זה חזר הכותב והביע את אמונתו, כי עתידו של אותו חלק מן העם שניצל מן הטבח לא יוכל להיות אלא בארץ ישראל: "על כן עלינו להכין את הארץ לקליטת עלייה גדולה ובקצב מזורז", סיים הכותב, "ויש לגשת מייד למלאכה". זמן קצר לאחר חידוש הופעתו של *ישראל*, הופיע בינואר הגיליון הראשון של *ידיעון ההסתדרות הציונית החדשה* (*Bollettino d'informazione della Nuova Organizzazione Sionistica*), ביטאון הקבוצה הקטנה של הציונים הרביזיוניסטים, שנתארגנה ברומא באותו חודש. גם פרסום זה, שהופיע פעם בחודש עד ינואר 1946 בעריכת ליאונה קארפי, התרכז בעיקר בהכאת ידיעות על הנעשה בארץ ישראל ובעולם היהודי. אך מבחר הידיעות, וכן מאמרי המערכת שהתפרסמו בו מדי פעם, שיקפו את העמדות של התנועה הרביזיוניסטית כלפי הקו המדיני שנקטו בו ההסתדרות הציונית העולמית מזה ושלטונות המנדט הבריטי מזה. לבסוף, לאחר תקופה מינעית למדי של הכנות, שהיו במקרים רבים פועל יוצא מן הקשיים האוביקטיביים של הימים ההם, התקיים ברומא בימים 12-15 בינואר 1945

55. קאלו נפל במלחמת העצמאות בהגנה על קיבוץ גבים שבנגב. עמו נפל חבר נוסף של 'החלץ' מאיטליה, נתן ג' רוסי, מפארובה.

56. A. Milano, 'La ripresa della stampa ebraica in Italia', *La rassegna mensile di Israel*, xxxi (1965), pp. 51-69; F. Del Canuto, 'La soppressione della stampa ebraica in Italia e la sua ripresa (1938-1944)', *Italia-Judaica*, iv, Roma 1993, pp. 464-473 ראה בספר שהוקדש לזכרו: *Israel. Un decennio*, Roma 1984

הכנס הראשון של 'החוגים הציוניים באיטליה המשוחררת',⁵⁷ בהשתתפותם של חמישים וחמישה צירים, כמחציתם נציגי קבוצות הפליטים שבדרום איטליה – בבארי, בסנטה מריה די ליאוקה, בפרמונטי ובהכשרות אחדות. הכנס אישר פה אחד הצעת החלטה אשר הביעה את הוקרת הנאספים לעם האיטלקי על העזרה שהושיט ליהודים בתקופת הכיבוש, ואת דאגתם לשלום היהודים הנאנקים עדיין תחת עול השלטון הגרמני באירופה; כמו כן קרא הכנס לפתיחת שערי ארץ ישראל בפני עלייה יהודית חופשית ובלתי מוגבלת, להסרת כל ההגבלות על ההתיישבות של יהודים בארצם ולהקמת מדינה יהודית חופשית ודמוקרטית בארץ ישראל. ביחס לציבור היהודי באיטליה, קרא הכנס לכונן מחדש וללא דיחוי את מוסדותיו הקהילתיים באמצעות עריכת בחירות חופשיות. לקראת סיום עבודתו החליט הכנס, ביום 15 בינואר 1945, לכונן מחדש את 'הפדרציה הציונית האיטלקית' ולהטיל עליה לרכז ולתאם בין כל הפעילויות הציוניות שכבר הוחל בהן. באותו מעמד נבחר ועד פועל בן 11 חברים – כיושב הראש נבחר ק"א ויטרבו וכסגניו ס' סוראני וג' וינר.⁵⁸ בכנס השתתפו, מלבד הנציגים הציוניים, גם משקיפים מטעם מוסדות יהודיים איטלקיים ואנגלו-אמריקניים אשר, לדברי מקור מן התקופה ההיא, 'נשאו דברים המביעים את אהדתם החמה לציונות'.

ריבוי זה של יוזמות בעלות אופי ציוני עשוי לעורר את הרושם כאילו הציונים, שאך שנים מעטות קודם לכן היו מיעוט קטן שרוב מנהיגי הציבור היהודי התנגדו לו, יצאו עתה מסערת המלחמה וידם על העליונה. ולא היא.

ימים ספורים בלבד לאחר שחרור רומא נתפרסם קונטרס בדפוס המחזיק דפים אחדים, חתום בידי 'אקוויטיבה' של ארגון תעוועים שהתקרא 'תנועה לפעולה יהודית איטלקית' (Movimento di Azione Ebraica Italiana). הקונטרס שב והעלה את הטיעונים העיקריים שהיו חביבים בשנות השלושים על אנשי קבוצת הפאשיסטים היהודים האנטי-ציונים שמרכזה היה בטורינו.⁵⁹ הוא פנה כתביעה נחרצת אל הציבור היהודי להתחיל – 'החליטו!' היתה גם כותרתו של הקונטרס כולו – בין ההשתייכות אל 'המולדת האיטלקית של בני הדת היהודית, לבין ההתחברות אל התנועה הציונית 'הבינלאומית והאירונטיסטית'. יתרה מזאת, כפועל יוצא מרשיה זאת קבע המחבר עלום-השם בסעיף הראשון של מצע 'התנועה', כי בעתיד יהיה על ציוני איטליה להחשב לאזרחים זרים לכל דבר, או כלשונו: "... הם לא יוכלו להחשב לאזרחים איטלקים, אלא לזרים שיהנו מכל הזכויות ושיהיו כפופים לכל החובות המוטלים על האזרחים שאמנם יושבים באיטליה אך משתייכים לאומה אחרת".

הקונטרס, שהופץ כאמור בעילום שם מחברו שישה ימים בלבד לאחר יום שחרור רומא, מיוחס בדרך כלל לעטו של אלדו אסקולי, מי שהיה סגן נשיא 'איגוד הקהילות' עד להתפטרות הנשיאות הפרופאשיסטית והאנטי-ציונית של האיגוד בשנת 1939. ניתן היה אפוא להקל ראש בתופעה ולפורטה כהד קלוש ופתטי מן העבר הלא רחוק העתיד להיעלם מעצמו מן האופק הציבורי, אילמלא הייתה תופעה זו ראשיתה של שורת מעשים תמוהים ומעוררי דאגה, אם מחמת מגמתם ואם בשל המקורות שמהם

57. Convegno dei Gruppi Sionistici dell'Italia Liberata

58. F. Del Canuto, 'La ripresa delle attività sionistiche...', pp.216-218

59. היא קבוצת 'איטלקים בני הדת היהודית', שהוציאה לאור את כתב העת *La nostra bandiera*.

יצאו. הראשון מבין מעשים אלה לפי זמנו, ואולי גם על פי חשיבותו, היה החלטתו הבלתי צפויה והשרירותית מיום 7 ביולי 1944 של מפקד הממשל הצבאי של בעלות הברית ברומא (Inter-Allied Military Government - AMG), הקולונל פולטי (Charles Poletti), לפזר את מועצת הקהילה היהודית ברומא, להעביר מתפקידו את נשיאה, אוגו פואה (Ugo Foa) – אף על פי שהכל העריכו והוקירו את התנהגותו האמיצה ומעוררת הכבוד במהלך חודשי הכיבוש הגרמני – ולמנות תחתיו את סיליו אוטולנגי (Silvio Ottolenghi) כ'קומיסר מיוחד'.

אוטולנגי עצמו היה איש ישר ועורך דין מוכר למדי, אך גם הוא נמנה בעבר עם פעילי הקבוצה הפאשיסטית האנטי־ציונית של 'האיטלקים בני הדת היהודית' שבטורינו. אשר על כן עורר מינויו את מתאתם של חוגים שונים בקהילה היהודית, ומצד הציונים בפרט, הן כשל האופן שבו הוחלט על המינוי, ללא כל התייעצות עם הגורמים המוסמכים בקהילה, הן בשל הבחירה המזוהה כשלעצמה. זמן קצר לאחר מכן – ובסמיכות זמנים שמן הסתם לא הייתה מקריה – פירסם משרד הפנים האיטלקי, ביום 21 בספטמבר 1944, הוראה הקובעת את זכותו של ישראל זולי (Zolli) לשוכ אל כס הרבנות הראשית ברומא. בעבר נתמנה זולי לכהונה זו הודות לקשריו הטובים עם חוגי הממשל הקודם. לאחר שחרור העיר החליטה נשיאות הקהילה להעבירו מתפקידו מטעמים רבים וטובים, בין השאר בשל התנהגותו בתקופת הכיבוש הגרמני, כאשר נטש את בני הקהילה לגורלם ודאג רק למלט את עצמו מן הסכנה ולמצוא מקום מסתור לו ולמשפחתו. מסתבר, כי חרף זאת עלה בידי זולי לאחר השחרור לזכות באמונם של אחרים מן הרבנים הצבאיים האמריקניים, שלא ראו בעין יפה את הפעילות הציונית של החיילים מארץ ישראל. במיוחד ידע זולי לרכוש את אמונו של הקפטן מוריס פ' נויפלד (Maurice F. Neufeld), קצין יהודי בצבא ארצות הברית אשר שימש כיועצו של הקולונל פולטי לענייני הקהילה היהודית. הודות לקשריו אלה עלה בידי זולי להשפיע על מתן הצו לפיזור נשיאות הקהילה (אותה נשיאות אשר החליטה להדיחו), על מינויו של 'קומיסר מיוחד' (בדמות איש נוח לו בשל עמדותיו הפוליטיות מן העבר), ולבסוף להשיג את החזרתו שלו אל כס הרבנות. בנסיבות אלה נאלץ נשיא 'איגוד הקהילות', ד' אלמנסי, שנבחר בשעתו ביוזמת הציונים ושמיאל את תפקידו בזמנים הקשים באומץ לב ובנחישות החלטה הראוים לשבח, להגיש את התפטרותו ביום 1 באוקטובר 1944. משרד הפנים לא היסס לקבל את התפטרותו וביום 17 בנובמבר 1944 מינה תחתיו 'קומיסר' מטעמו, את ג'וספה נתן.⁶⁰ "הבחירה", העירה כיושב מערכת השבועון 'ישראל', "באה בהפתעה גמורה לחוגים האחראיים והפעילים של יהדות איטליה, שכלל לא נשאלו לדעתם בנושא".

כידוע, ביום 13 בפברואר 1945 עבר ישראל זולי לחיק הנצרות יחד עם אשתו, בטקס טבילה שנערך בקפלה שבבסטיליקה העתיקה המוקדשת לשמה של 'מריה הקדושה' (Santa Maria degli Angeli), ונטל לעצמו את השם אוגניו מריה (Eugenio Maria) – לדברי מקור ישרוני 'כאות הוקרה לפועלו של האפיפיור פיוס השנים־עשר'

60. R. Cantoni, 'Dante Almansì', *Israel*, xxxiv (13 gennaio 1949); R.J. Almansì, 'Mio padre, Dante Almansì', *La rassegna mensile di Israel*, xlii (1976), pp. 234-255

(ששמו היה אוגניו מריה פאצ'לי). לאחר צעד בלתי שיגרתי זה, לא הועילו לאיש אפילו קשריו הטובים עם הקצינים היהודים האמריקנים רבייה השפעה והוא נאלץ לנטוש את כס הרבנות ברומא.⁶¹

מקורות שונים הצביעו לא אחת על מעשה השתמרותו של 'הרב הראשי' של הקהילה היהודית הגדולה והחשובה באיטליה כאל ראייה לתחושת הרפיץ ואובדן הדרך שפקדה את יהודי איטליה בימים ההם, לאחר שנות הרדיפות וחודשי האימים שעברו עליהם – ואפשר שהערכה זו איננה מחוסרת יסוד לתלוטץ (אף על פי שזולי עצמו, יליד ברודי שבגליציה, היה במוצאו ובחינוכו יהודי אוסטרי-גליצאי ולא איטלקי). אך אין בכך כדי לחפות על חוסר ההבנה, המהולה במידה לא מעטה של אטימות, שהפגין הממשל הצבאי של בעלות הברית במדיניות שנקט כלפי היהודים האיטלקים בתקופה הראשונה שלאחר השחרור. קפטן נויפלד עצמו, שהיה האחראי הישיר לביצוע מדיניות זו וגמנה כאמור עם תומכיו העקיבים של זולי, קבע בשנת 1946, במאמר שהוקדש לכישל הממשל הצבאי באיטליה, כי השגיאות שעשה ה־AMG, לדבריו, נבעו מן העובדה ש"בעלות הברית משלו, גם כורגים הגבוהים ביותר, בחוסר מעוף פוליטי ומינהלי ... סגל ה־AMG היה קטן במספר, בלתי מיומן מבחינה מקצועית ומחוסר הכנה מבחינה פוליטית".⁶² קביעה שדומה כי כיום רכיבים היו מוכנים לסמוך עליה את ידם.

גם תיילי היחידות הארצישראליות שהיו מופקדים על הקשר עם יהודי רומא הוכיחו מידה מסוימת של חוסר הבנה כלפי הנעשה. אחדים מהם אף הביעו את החשש, כי חלק מחברי הקהילה, או אפילו רובם, יתחו דוגמה ממעשהו של זולי וילכו בעקבותיו. חשש מופרך מעיקרו, כפי שיכול היה להבין כל מי שהכיר מקרוב את הלכי רוחה, מסורתה ותולדותיה של יהדות עתיקת ימים זו.

במציאות אירע ההיפך ממה שהללו חששו. 'מקרה זולי' עורר בקרב רבים מיהודי העיר את הרצון לקחת לידיהם את גורל קהילתם, המאויימת מבחינה רוחנית בחברה הדמוקרטית אתרי ששרדה מבחינה פיזית מאימי הרדיפות של הנאצים ושל הפאשיסטים. כתגובה ראשונה התכנסו נציגי המוסדות היהודיים ברומא ביום 18 בפברואר 1945 והכריזו על רצונם לקיים בחירות חופשיות תוך חודש ימים, כדי לכוון מחדש את ועד הקהילה, לבחור בנשיאה, ולתרוש את ימיה של קהילתם העתיקה, יד ביד עם עוד קהילות שבעולם החופשי. אכן, הבחירות התקיימו במועדן: ביום 18 במארס 1945 נבחר ועד הקהילה החדש ולאחר זמן מה נבחר לנשיאה ויטלה מילאנו (Vitale Milano). במקביל, כתל אביב, הציע 'ארגון עולי איטליה' לשגר לאיטליה שניים מחבריו המוסמכים והמכובדים ביותר, דנטה לאטס ודוד פראטו, כדי לתרום בדרך זו לשיקומה של הקהילה וליציאתה לדרך חדשה. כעבור תודשים אחדים הוחזר דוד פראטו אל כס הרבנות הראשית ברומא, משרה שמילא בעבר ואותה נאלץ לעזוב בסוף שנת 1939, בעקבות מסע ההכפשה המביש שניהלה נגרו

61. R.G.; L.I. Newman, A "Chief Rabbi" of Rome becomes a Catholic, New York 1945; Weisbord e W.P. Sillanpaa, *The Chief Rabbi, the Pope and the Holocaust*, New Brunswick and London 1992

62. על פי ציטוט המובא במאמרו של ר' אלמנטי ('Mio padre...', p.253), מתוך המאמר של נויפלד שנפרסם ב־*Public Administration Review* מאפריל 1971.

קבוצת 'האיטלקים בני הרת היהודית' האנטי-ציונית. דנטה לאטס נטל על עצמו לחדש את פעילותו התרבותית של 'איגוד הקהילות': ערך במשך שנים רבות את ביטאנו רב היוקרה, *La rassegna mensile di Israel*, והוציא לאור את פירסומיו היוקרתיים ביותר. כך החלה פעולת השיקום של חיי הקהילות היהודיות באיטליה. פעולה שנמשכה לאחר שחרור המדינה כולה, כאביב 1945, ושזכתה להנפה גדולה עם מינויו של רפאלה קנטוני, תחילה לנשיא קהילת מילאנו (18 בנובמבר 1945) ולימים לנשיא 'איגוד הקהילות' (5 בספטמבר 1946).⁶³

כמה מבחירי חבריה של התנועה הציונית באיטליה מלפני המלחמה – דנטה לאטס, דוד פראטו, קרלו אלברטו ויטרבו ורפאלה קנטוני – מילאו לאחר השחרור תפקירי מפתח בחיי הקהילות היהודיות, ותרומתם היתה מכרעת הן בשיקום הן במילוי התפקידים החדשים והבלתי שיגרתיים, שהאירועים שפקדו את יהדות אירופה העמיסו עליהן. בשלוש השנים שחלפו בין מאי 1945 למאי 1948 – דהיינו, מסוף מלחמת העולם ועד להקמת מדינת ישראל – התרכזה הפעילות הציונית באיטליה, ומחוצה לה, בנושא מצבם וגורלם של רבבות הפליטים משארית הפליטה שעברו דרך חצי האי כדרכם לארץ ישראל. אמנם תכנון הפעולה שנעשתה כקשר אליהם והוצאתה אל הפועל היו נתונים בידי אנשים שבאו מחוץ לאיטליה, על פי רוב שליחי ארגון 'ההגנה' מארץ ישראל. אך גם בפעילות זו הייתה הקבוצה הקטנה של ציוני איטליה שותפה כמיטב יכולתה, הן בתחום הושטת סיוע לפליטים במיוחד בימים הראשונים להגיעם הן בקיום מגעים עם גורמים בעלי השפעה בממשל האיטלקי, כרי שהללו יעמדו מן הצד ולא ירימו מכשולים בפני מפעל הבריחה וההעפלה.

ג. שנות השיקום ועידן התקומה (מאי 1945 – מאי 1948)

"רבר נפל בחיינו", כתב ביומנו ב־30 במאי 1945 אחד מחיילי הבריגדה היהודית שהוצבה בטרכיזיו (Tarvisio) שבצפון איטליה:

משלחת מאת הנוער החלוצי "מעבר לחומה" הגיעה אל החי"ל. העניין נשמע כאגדה: אחמול ביקרו אחרים מבחורינו בקלאנגפורט (בתחומה של אוסטריה) – ולפתע בא לקראתם צעיר וקרא אליהם בעברית: "שלום, חברים". אנשינו הופתעו לשמע ברכה זו, ואותו צעיר המשיך בהתרגשות רבה ובעברית רוטטה: "אנו ארבעה חברים מן 'החלוץ' באירופה. היום הגענו מעבר לגבול הרוסי – ומחפשים אנו את הבריגדה. אמרנו לנסוע מכאן הלאה, אך באקראי נודע לנו, שחיילים נושאי סמל מגן דוד נמצאים בעיר. מיהרתי, אפוא, לחפש אתכם – והנה מצאתיכם". מיד אספו אנשינו את הבחור הזה אל מכוניתם, נסעו ומצאו את שלושת הנותרים והביאום אל מחנה הבריגדה. בואם עורר התרגשות גדולה במחנה. המונים הקיפו את הבחורים – והם סיפרו וסיפרו שעות על שעות... השליחות, אשר הוטלה עליהם היא ליצור

63. על אישיותו של ר' קנטוני ופעילותו, ראה S. Minerbi, *Raffaele Cantoni: un ebreo anticonformista*, Assisi/Roma 1978

קשר בינינו ובין שרידי השואה וגשר לציאה. שם מחכים לאות...⁶⁴

המלחמה הסתיימה זה לא כבר. מבין איי ההריסות של אירופה התרבה הגיחו ראשוני השורדים - ממחנות ההשמדה, מן המרתפים ששימשו להם מסתור, מן היערות שבהם לחמו. תחילה תעו בדרכים, במעין ניסיון נואש לכפור בקיומן של העובדות הידועות להם היטב, שמה יתגלה אות חיים מיקיריהם שמהם נפרדו. משנזכרה תוחלתם יצאו לתור אחר מקום שבו יוכלו להניח כף רגליהם ולנסות לשקם את חייהם. מרביתם, גם אלה שכעבר לא היו ציונים בהכרתם, ביקשו לבנות את ביתם בארץ האבות. כבר כחודשים הראשונים שלאחר השתורר התארגנו בארצות מזרח אירופה קבוצות צעירים, קצתם לוחמים לשעבר בשורות הפרטיזנים הסובייטים, במטרה להגשים את שאיפתם ולעלות לארץ ישראל. משנסתיימה המלחמה החליטו לשגר אחדים מחבריהם אל האזורים הכבושים בידי בעלות הברית, כדי ליצור קשר עם חיילי הבריגדה היהודית ולהיעזר בהם להוציא אל הפועל את תוכניתם. בסוף מאי ובתחילת יוני אירעו פגישות אקראיות אחדות בין שליחים אלה שהגיעו מעבר לחומה לבין חיילים מארץ ישראל. לבסוף, בימים 15-17 ביולי 1945 נתקיים בטריביזו מפגש מאורגן ראשון בין החיילים מארץ ישראל לבין קבוצת פרטיזנים יהודים שהגיעו בימים ההם מאיזור הכיבוש הרוסי, ביניהם ארבעה לוחמים מן היודעים ביותר: אבא קובנר, ניסן רוניק, חיים לוזר ואליעזר לידובסקי. ב-17 ביולי נשא אבא קובנר דברים בפני קהל של מאות חיילים נרגשים עד מאוד, והביע את כאבם של 'האחרונים' ואת אמונתם בשליחות שעדיין מוטלת עליהם - 'שליחותם של האחרונים', הייתה כותרת הדברים - ובין השאר אמר:

עוד לפני חודש לא תיארו לעצמנו כי נפגוש בדרכיה התרבות של אירופה בפיסת ארץ-ישראל. לפני חמישה חודשים לא האמנתי כי בדרכים השוממות עוד יתקבץ מחנה כה גדול של אחרוני הלוחמים מעשרות יערות וערים. לפני שנתיים לא האמין כמעט איש מאתנו שעוד נפגש בכלל. רצינו אז כך למות. אך למות כך שנישאר חיים בזכרונכם. הם, האנשים לא חשבו כי יבלו את העת. ומה שנשארונו בחיים - הרי רק סתם מיקרה הוא, אף כי לחמנו באויב עם נשק ביד. אומר אני "מיקרה" יודע בשכיל מי זה עד היום ואולי עד עולם מיקרה מצער. וכאשר קרה הדבר ויצאנו מהיערות לחופש, חשב כל אחד מאתנו שהוא האחרון. שרד אתרוך. וכל אחד כאב את יסורי האחרון, היחיד. אולם הנה נפגשנו, והודות למעשה העקשני המשותף הבקענו דרך לארץ-ישראל והתקבצנו בדרך מארצות כה רבות, מתורבות כה רבות. ואו הברר לנו שאסור לנו לבוא אל העולם כיחידים.⁶⁵

גל של פליטים מארצות מרכז ומזרח אירופה החל לנוע, ושום כוח לא יכול עוד

64. ח' דן, *מדבר מצרים ועד מינכן. יומנו של איש הבריגדה*, תל אביב 1972, עמ' 61. הדברים נרשמו ביומן ב-30 במאי 1945, אך הפגישה עצמה התקיימה, כפי הנראה, יום קודם לכן. 'ארבעת החברים' היו צעירים יוצאי פולין שהגיעו לכרופטש, משם יצאו בשליחות הצנחן יואל נוסבכר (פלגי) כדי לברר את האפשרות שאנשי שארית הפליטה שבמזרח אירופה יתחילו לנוע אל האזורים שבהם חנתה הבריגדה. הצעיר שפנה בקלגנפורטס 'בעברית רוהטה' אל החיילים הארצישראלים היה שלמה שאנצר (נצר) מבנדין.

65. א' קובנר, 'שליחותם של אחרונים', *ילקוט מודשת*, טז (ניסן תשל"ג), עמ' 35. הכינוס התקיים בימים שבהם מלאו שנתיים להסגרתו של יצחק ויטנברג, מפקד המחותרת בגיטו וילנא, לירי הגרמנים, מאורע שנחשב לתחילת השלב האחרון של חיסול הגיטו.

לעצור. קצתם זרמו לעבר חצי האי האיטלקי: תחילה חצו את גבולותיו במשאיות של היחידות הארצישראליות; כחלוף הימים, לאחר שרוב החיילים שוחררו מן השירות הצבאי או הועברו לארצות אחרות, נכנסו כרגל בשיירות ארוכות דרך מעברי האלפים המושלגים. תוך זמן קצר הגיע מספר הפליטים השוהים באיטליה לאלפים רבים: שישה חודשים לאחר תום המלחמה, בעת שנתקיים ברומא הכינוס הראשון של נציגיהם (26-28 בנובמבר 1945), נאמד מספרם ב־15.000 בקירוב, וכחודשים שלאחר מכן גדל מספר זה והלך ללא הרף. לנוכח הקשיים הגדולים והרבים שמציאות זו עוררה, הוחלט להקים גוף מתאם משותף לכל קבוצות הפליטים באיטליה, ששמו נקרא 'מרכז הפליטים'. בשלוש שנות קיומו טיפל 'מרכז' זה בפתרון הבעיות הארגוניות השונות הנוגעות לחיי הפליטים, במיוחד של אלה ששהו במסגרות מאורגנות, בהכשרות ובמרכזי איסוף ומעבר. במילוי משימותיו נעזר 'מרכז הפליטים' בין השאר ב'מרכז לגולה', שכאמור נוסד ברומא באוקטובר 1944 ביוזמת חיילים מן היחידות הארצישראליות ושמתיו 1945 עבר בהדרגה לידי אזרחים, שהגיעו במיוחד למשימה זו מארץ ישראל. (אבל חייל, אריה שטרן-אורון, המשיך לעמוד בראשו עד ליום הקמת המדינה, שעה שהמרכז לגולה חדל להתקיים ומקצת תפקידיו הועברו לידי הנציגות הדיפלומטית הישראלית הראשונה שנפתחה ברומא, שגם אותה ניהל במשך זמן מה שטרן-אורון).⁶⁶

בואם של רכבות פליטים לאיטליה במסגרת פעולות 'הבריחה' היה רק שלב ראשון לקראת מילוי המשימה העיקרית – העפלה אל חופי הארץ, לביצועה היה מופקד מטעם היישוב 'המוסד לעלייה ב'. בתחילת יוני 1945 שוגר לאיטליה אחד מבכירי אנשי 'המוסד', יהודה ארזי, או בכינויו המחתרתי 'אלון', אשר ניהל את פעולות העפלה מאיטליה במשך שנתיים, עד לשובו ארצה באפריל 1947. כחודש לאחר כואו הגיעה לאיטליה בשליחות 'המוסד' גם עדה סיריני, רעייתו של חיים אנצו, מצנחני היישוב שנוצת ברכאו. עדה פעלה לצרו של ארזי, יחד עם קבוצה קטנה של שליחים מארץ ישראל שהועמדה לרשות הפעולה, עד לשובו ארצה. לאחר מכן עמדה היא בראש כלל פעולות 'המוסד' באיטליה בשלושה עשר החודשים הגורליים הבאים, עד להקמת מדינת ישראל.⁶⁷ מטעם יהודי איטליה עמד לצד פעולות 'המוסד' רפאלה קנטוני, שזה לא כבר עלה מן המחותרת שבה היה פעיל בתקופת הכיבוש הגרמני, ושמונה בידי השלטונות הדמוקרטיים החרשים ל'קומיסר מיוחד' המופקד על קהילת מילאנו (כעבור זמן מה נבחר לנשיאה בידי חברי הקהילה עצמה). קנטוני ליווה מקרוב ובאופן אישי את כלל הפעולות שנעשו באיטליה למען הפליטים, ואף תרם רבות להצלחתן הודות למעמדו ולקשריו עם אישים מרכזיים בממשל האיטלקי החדש. במילאנו, ברחוב קאנטו (via Cantù), התמקמה מפקדת 'המוסד' באיטליה, ובמרתק מה ממנו, ברחוב אוניונה (via Unione), הוקם בבניין ששימש קודם לכן גוף מקומי של המפלגה הפאשיסטית, מרכז לקליטת פליטים ולהרשטת סיוע ראשון לכאבים. על פי מקור מן התקופה היא, עברו דרך המרכז שברחוב אוניונה בשלוש

66. A. Oron, 'L'ospitalità dell'Italia e l'opera di salvataggio degli ebrei negli anni 1945-1948', *Scritti in memoria di Sally Mayer*, Gerusalemme 1956, pp.278-294

67. ע' סרני, *ספינות ללא דגל*, תל אביב 1975. ראה גם: ש' קלס, *ברוך לא סלולה*, ירושלים 1994, עמ' 59-66; ח' לור, *כית"ר כשאדית הפליטה*, [תל אביב] 1997, עמ' 59-110.

שנת קיומו, 1945-1948, כ־10.000 איש. באותו בניין שוכנו באותו פרק זמן גם משרדי הקהילה היהודית ובית הכנסת המרכזי של מילאנו, שכניינם הישן נהרס בימי המלחמה בהפצצה מן אוויר.

האנייה הראשונה מטעם 'המוסד' שהפליגה מאיטליה לאחר המלחמה היתה 'דלין' – ספינת דיג קטנה (35 טון) שבה הפליגו, בקשיים לא מעטים, 35 איש. מפקדה היה רב החובל אנריקו לוי (Enrico Levi), יליד העיר פאדובה, שהיה לימים ממקימי צי הסוחר הישראלי. לוי, ששירת בזמן המלחמה כצי הסוחר הבריטי, נתוודע באקראי במאוס 1945 אל חיילים מן הבריגדה היהודית, וכאמצעותם אל אנשי 'המוסד', וגוייס על ידם למשימות הארגון. על מסעה המוצלח של הספינה 'דלין' סיפר רב החובל לוי כעבור שנים:

שלושים וחמישה נוסעים ירדו בחוף קיסריה בליל ה־28 באוגוסט 1945, כפי שתוכנן מראש ומבלי לעורר את חשדם של האנגלים. יחירה מואת, הכל התנהל בצורה כה חלקה שעלה בידי להפליג חזרה עוד באותו לילה, לאחר שהספינה תרלקה צנידה במים וכמוון, ולאחר שעלו עליה 12 איש, חברי 'פליים' ו'ההגנה'. נוסעים חדשים אלה ירדו בחשאי בחופי איטליה ויצרו את ההשתיית ל'עלייה ב' באירופה.⁶⁸

אחרי הפלגתה של 'דלין' באו שלושים ספינות נוספות, כולן גדולות ממנה, על סיפונן הפליגו בין המחצית השנייה של חודש אוגוסט 1945 לבין אמצע חודש מאי 1948 – 20.480 מעפילים, בכללם קבוצות אחדות של צעירים איטלקים, חברי תנועות ציוניות חלוציות. האחרונה שבין ספינות המעפילים הפליגה מנמל פורמיה (Formia) ביום 14 במאי 1948, אך היא הגיעה אל חופי הארץ כאונייה 'לגאלית' לכל דבר, ועגנה בנמל חיפה בגלוי, ימים ספורים לאחר שדוד בן-גוריון הכריז על הקמת מדינת ישראל.⁶⁹ בחצות הלילה שבין ה־14 ל־15 במאי 1948 הפליגה מנמל חיפה ספינת מלחמה של הצי המלכותי הבריטי כשעל סיפונה הנציב העליון היוצא. מחוץ למפרץ המחינה אוניית נוסעים ועל סיפונה רפאלה קנטוני – שנבחר בינתיים לנשיא 'איגוד הקהילות' כולו. ברדתו מן האונייה זכה קנטוני ובדרכונו הוטבעה אשרת כניסה מס' 1 של מדינת ישראל.⁷⁰

בתום מלחמת העולם מנתה הקהילה היהודית באיטליה כ־26.000 נפש. בספטמבר 1943, בתחילת הכיבוש הגרמני, מנתה קצח למעלה מ־32.000 נפש. באוקטובר 1938, ערב פתיחת 'מסע הגזע', מנתה כ־48.000 נפש. כעשרים ואחד חודשי הכיבוש הגרמני הוגלו מחצי האי האיטלקי 6.746 איש (לבד מאלה שהוגלו מרודוס ומלובר).

68. E. Levi, 'Ad un tratto mi sono trovato a comandare la prima nave d'Israele', *Shalom*, 4 (aprile-maggio 1973)

69. M.G. Enardu, 'L'immigrazione illegale ebraica verso la Palestina e la politica estera italiana, 1945-1948', *Storia delle Relazioni Internazionali*, ii (1986), pp. 147-166; id., 'L'alijah bet nella politica estera italiana, 1945-1948', *Italia-Judaica*, iv, Roma 1993, pp.514-532; M. Toscano, *La "Porta di Sion". L'Italia e l'immigrazione clandestina ebraica in Palestina (1945-1948)*, Bologna 1990.

70. קנטוני הביא עמו כמות זהב קטנה, תרומת הקהילה היהודית באיטליה לאוצר של מדינת ישראל. זהב זה היה היתרה שמעל ל־50 קילו, שנאספו לחשולם כופר נפש שהגרמנים הטילו על יהודי רומא בסתיו 1943.

מהם שבו אל ביתם 830 איש; 291 יהודים נטבחו באיטליה גופה בידי החיילים הגרמנים.

חידוש הפעילות הציונית בצפון איטליה לאחר השחרור לא היה פרי יוזמתם של החיילים מן היחידות הארצישראליות, כפי שקרה לפני כן במידה רבה ברומא ובפירנצה. מרבית חיילים אלה הועברו בתום המלחמה מאיטליה לארצות אחרות או שוחררו מן השירות, ועל המעטים שנשארו נפל עול הטיפול בפליטים ובעלייתם לארץ ישראל. פעילות התנועה הציונית נתחדשה אפוא לרוב במסגרת הכללית של חידוש חיי הקהילות, פעולה שבה לקחו חלק באותם ימים ציונים רבים. ביום 22 ביוני 1945 החל להופיע במילאנו ביוזמת רפאלה קנטוני ביטאונה של הקהילה היהודית, *Bollettino della Comunità Israelitica di Milano*, שנערך מנובמבר 1945 וכמשך שנים רבות בידי ראול אליה (Raul Elia). ב־6 ביולי, בגיליונו הראשון שבדפוס⁷¹ נתפרסמה קריאתה הנרגשת של הלנה מורפורגו (Elena Morpurgo) – העתידה להמנות עם מייסדי קיבוץ רגבים – בכותרת החד משמעית: 'הזמנה לציונות'⁷².

לאחר הסערה שהפכה את כל חיינו ושהותירה מקומות ריקים כה רבים, נוכל עתה, אנחנו השורדים, להתאסף ולשוב לעבודה הנחוצה היום מתמיד, כדי להציל את אשר נותר וכדי להכין את עצמנו לעתיד יותר נינוח ושלום. הננו רוצים להתאסף יחד, לקנות תרבות עברית של ממש ותודעה יהודית מוצקה. וכן להכין, לנו ולאחרים, את דרך השיבה לציון, כדי "להיות עם תופשי בארצנו", כפי שרצו וקיוו אבותנו בגיטאות, ומי שמסרו נפשם במחנות המוות, וקורבנות הפוגרומים, וגיבורי וארשה.

אם נרצה, נוכל, אנו השורדים, לראות בהתגשמות מה שבעבורם היה רק חלום. אבל אם לא נרצה, היה מותם של יקירינו לשווא. ואם הדורות הבאים יסבלו את אשר הם סבלו, נהיה אנחנו, אנחנו שהיינו עדים לזוועות הנוראות מכל, אחראים לשפיכת דמם. אנא, היענו לקריאה זו!

הפעילות הציונית בקרב הצעירים התנהלה מאותה עת בעיקר במסגרת 'החלוץ האחד', אשר נוסד בסוף אפריל 1946 ביוזמת שליחים שהגיעו מארץ ישראל, ושימש ארגון גג לתנועות תלוציות השונות ולשתי ההכשרות 'לנגב' ו'אחדות'. ב־1 ביוני 1946 החל ארגון 'החלוץ' להוציא לאור כתב עת משלו, דרישבעוען שכותרתו אף היא *החלוץ*.⁷³ ביטאון זה הופיע בקביעות יחסית עד שנת 1955. בגיליונו הראשון של *החלוץ* התפרסם מאמר פרוגרמטי, שבו ניסחה המערכת את הנחות היסוד האידאולוגיות של התנועה, הנחות שבקויהן הכלליים עלו בקנה אחד עם אלה של השמאל הרדיקלי הציוני מן הימים ההם. ואלה מקצת הדברים:

במשכר שעבר עליה בעשורים האחרונים הוכיחה השיטה הקפיטליסטית את אי יכולתה לפתור את בעיות היסוד של האנושות. רק על בסיס של צדק חברתי ושל שיחוף פעולה בין

71. הגיליון הראשון של העיתון. מיום 22 ביוני 1945, יצא לאור בשכפול.

72. Invito al sionismo

73. קדם לדרשבעוען זה עיתון שיצא לאור באופן בלתי סדיר ברומא ובמילנו, ושמו *דפי החלוץ* -

בני האדם ובין העמים תוכל האנושות למצוא את איונה ... במגע המחודש עם הטבע ובעבודה יצרנית, בזיקה מחודשת אל מקורות המחשבה והתרבות היהודיות, עליהם נבנית והולכת התרבות (civiltà) החדשה שלנו, תעניק המהפכה החברתית לכל יחיד את הפתרון ההומני לבעיות המתרוצצות בקרבו ... אל המהפכה הזאת הגנו קוראים לצעירים היהודים, למהפכה זאת ביטאנונו רוצה לשמש שופר.

משנתם של שני המורים של הציונות האיטלקית מלפני מלחמת העולם, דנטה לאטס ואלפונסו פציפיצי, אשר ראו בציונות את הדרך לשיבה אל היהדות ולכנייתה מחדש של תודעה יהודית, המעוגנת בראש ובראשונה בשמירת המצוות, משנה זו נזנחה עתה מעיקרה או לכל הפחות נחשבה למיושנת. במקומה הושם בקרב הצעירים חכרי תנועת 'החלוץ' הרגש על השאיפה להזדהות עם שאר חלקי העם היהודי המתחדש, הן מבחינה תרבותית הן מבחינה חברתית. שאיפה שהורגשה ביתר שאת ככל שהצעירים יצאו מסביבה מתכוללת יותר. אופייניות לתמורה שהתחוללה שתי תופעות: היעלמות הרעיון של ייסוד 'קיבוץ איטלקי', שאמור היה להרים את תרומתה הסגולית של הציונות האיטלקית לתנועה החלוצית בארץ ישראל, וכן העובדה ששוב אין נזכרים מעל דפי ביטאון החלוץ כתביו הפרוגרמטיים של פציפיצי, להם נועדה השפעה כה רבה על צעירי הדור הקודם.

לקראת סוף שנת 1945 ייסדו חברי תנועת 'החלוץ' בצפון איטליה הכשרה חקלאית בכריביו (Brivio) שבקרבת אגם קומו (Como). הכשרה זו הועברה כעבור זמן מה לצ'ריאנו לאגטו (Ceriano Laghetto), שבקרבת סארנו (Saronno), ולימים לחוות סן מרקו (San Marco) שבקרבת העיר פונטרדה (Pontedera) שבמתוו טוסקנה – כי אז הוסב שם המקום בפי חברי ההכשרה ובעיתונם מסן מרקו ל'תל ברושים'. הכשרת 'תל ברושים' נתקיימה אחת עשרה שנה בקרוב, מקיץ 1947 עד קיץ 1958 (אם כי בשנים האחרונות בהיקף מצומצם).⁷⁴ במהלך שנות קיומה קיבלו בה מאות צעירים יהודים תינוך ציוני וחלוצי, וכן קנו ידיעות בסיסיות בשפה העברית ובתרבות יהודית. קבוצות קטנות של צעירים חברי 'החלוץ' האיטלקי הגשימו את הרעיונות שבהם התחנכו, ובתקופת המאבק להקמת המדינה עלו ארצה בספינות מפיליפ, נעצרו בידי השלטונות הבריטיים, תחילה במחנה שבעתלית ומיוני 1946 במחנות בקפריסין. מששוחררו עם הקמת המדינה השתתפו במלחמת השחרור ומקצתם המשיכו בדרך של ההגשמה החלוצית. קודם לכן, במחצית השנייה של שנת 1945, עלתה ארצה משרייץ קבוצה קטנה של צעירים איטלקים, שמצאו מקלט בארץ זו בימי הכיבוש הגרמני הזכו שיענקו להם סרטיפיקטים, מן האחרונים שנותרו לפי מכסת 'הספר הלבן' משנת 1939.

לאחר הקמת מדינת ישראל דעכה הפעילות הציונית המאורגנת בקרב יהודי איטליה, הן במסגרת הפדרציה הציונית הן בתנועות הנוער. יתירה מזאת – הציונות האיטלקית איבדה הרבה ממקורותיה הרעיונית. אפשר גרם לכך היעדרם של מורים

74. מבין השליחים מארץ ישראל, שהיו פעילים בתנועת 'החלוץ' באיטליה בסוף שנות הארבעים ובשנות החמישים, יש לזכור את ליאו לוי, שעורר רגשות מעורבים גם אצל מי שגנו לתמוך בעמדותיו, מאיר ורדי, מלכיאל סבלדי (Marcello Savaldi), קלב קסטל (Carlo Castalbognesi) ויוחנן ד'אנקונה (Cesare D'Ancona).

דגולים מקרב בני הדור החדש, שידעו להציע פתרונות מקוריים לתהיות החדשות שבפניהן ניצבו יהודי איטליה, כפי שהשכילו לעשות כתחילת המאה דנטה לאטס ואלפונסו פציפיצי. ואולי ניכרת גם בכך השפעת הריקנות והמבוכה האידיאולוגית, שאליה נקלעה התנועה הציונית כולה לאחר הקמת מדינת ישראל, כאשר היו מי שסברו, כי משהתגשם תלומם של דורות ומשהושגה משימתה המרכזית הגיעה הציונות לתחנתה האחרונה. בין כך ובין כך, לאחר 1948 איבדה הציונות האיטלקית רבים מן הסממנים האידיאיים והתרבותיים שהיו מיוחדים לה. היא התמזגה – לא תמיד בטובתה – עם הזרמים הפוליטיים והתרבותיים השונים המצויים בחברה הישראלית וביהדות העולם, ולקחה חלק בתמורות – לא תמיד חיוביות – שהתחוללו בהן במרוצת השנים. עם זאת, מספר לא קטן באופן יחסי של יהודים איטלקים, על פי רוב סטודנטים או צעירים שזה לא כבר סיימו את תוק לימודיהם במסדות אקדמיים, הוסיפו ומוסיפים לעלות לארץ ישראל מדי שנה, ובכך משתתפים באופן מעשי בהגשמת הרעיון הציוני.

נספח

איגרת מאת אלפונסו פציפיצי אל ז'בוטינסקי, 25 באפריל 1925. המקור באיטלקית.

בשובו מביקור בארץ ישראל פרסם פציפיצי את רשמיו בשבועון ישראל, ובין השאר דן בנושאים הקשורים באורח החיים ובשמירת המצוות בקיבוץ תל יוסף. הדברים לא היו לרוחו של ז'בוטינסקי שפרסם על אודותם רשימה קצרה בעיתון ראזסווייט (גיליון מיום 15 במארס 1925) ובה כינה את שומרי מצוות 'אנשי ימי הביניים שלנו'. כשנודע הדבר לפציפיצי שיגר לז'בוטינסקי את האיגרת המתפרסמת להלן בתרגום לעברית. דומה, כי יש בה סיכום מעניין של השקפתו של פציפיצי באותה תקופה.

(מתוך ארכיון פציפיצי שבארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים. סימול 172/P).

פירנצה, ג' באייר תרפ"ה

27 באפריל 1925

אדון ז'בוטינסקי הנכבד,

בימי שהותי בתוניס הגיע מכתבו המבקש, כך נדמה לי, אינפורמציה מסוימת. אני אומר 'נדמה לי', משום שאת המכתב עצמו לא קראתי, שכן הוא נמסר לאחד מירידי שכפי שאני מקווה טיפל בנושא בעוד מערד. מכל מקום רציתי שידע מדוע לא השיבותי עד עתה.

אם כבר אני כותב לו, אומר לו שלא מצא חן בעיני ביותר הרשימה בראסווייט שדנה במקצת התרשמיותי מן הנסיעה לתל יוסף. אינני יודע את השפה הרוסית, על כן נאלצתי להסתמך על תרגום שאחרים עשו למעני. אולי זו אשמת התרגום, אבל קיבלתי את הרושם שדברי הביקורת שהוסיף הכתב של עיתונו היו, בין השאר, חסרי

הומור.

לצערנו יש כנראה בנקודה זאת איזו אי הבנה שאינה ניתנת לגישור בין דרכי החשיבה שלנו. דומה, כי רבים מכם אינם מסוגלים להבין את האחרות הסינטטית המופלאה של כל חלקי החיים היהודיים, [שהיא כה שלימה] עד ששוב אין אפשרות אפילו לקבוע את הגבולות בין אותם החלקים. על כן מדברים בעלמא על אודות 'דת יהודית', ומייחסים לאיזה 'ימי הכיניים' שעברו מן החיים, שאיני יודע מה הם, את המכלול המופלא הזה של מסורות, שבניגוד לדבריהם אוצר בתוכו מהות וחיי עולם. מכלול זה איננו יותר דתי מלאומי, אלא הוא בבחינת סינתזה של כל 'החיים היהודיים', שאותם הננו תופסים וחיים בשלמותם הקלסית. יסלח לי אם אמרתי את דעתי אולי ביתר גילוי לב, אבל קשה יותר לעבור לסדר היום על דברים כגיליים כאשר הם מתפרסמים בעיתון שבעריכתו. יקבל נא דרישת שלום לבבית.

